

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ**

Т.Г. ГЕРАЩЕНКО

ФІЛОСОФІЯ

У СТИСЛОМУ ВИКЛАДІ

Навчальний посібник

Суми
Університетська книга
2015

УДК 1 (075.8)
ББК 87я73
Г 19

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ.

Рецензенти:

А.О. Сошніков, доктор філософських наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

І.В. Книш, кандидат філософських наук, доцент
(Сумський національний аграрний університет)

Геращенко Т.Г.

Г 19 Філософія у стислому викладі. Навчальний посібник – Суми:
Університетська книга, 2015. – 180 с.

Навчальний посібник містить навчальний матеріал з філософії за програмою вищих навчальних закладів та орієнтований на вивчення зарубіжної і вітчизняної філософії в контексті світових, загально цивілізаційних вимірів. Він враховує вимоги кредитної системи і включає до кожної теми індивідуальні навчально-дослідні завдання, завдання для самостійної роботи, тестові вправи, короткий словник термінів, що позначають основні поняття філософії, список рекомендованої літератури.

Для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають філософію.

УДК 1 (075.8)
ББК 87я73

© Т.Г.Геращенко, 2015

ВСТУП

Філософія належить до циклу фундаментальних дисциплін навчального плану підготовки фахівців юристів. Її вивчення є важливим чинником духовного збагачення, інтелектуального розвитку, формування світоглядно-методологічної парадигми студентської молоді, усвідомлення ними свого місця і ролі в суспільстві; визначення ціннісних орієнтирів особистої та соціальної активності громадянина.

Предметом вивчення філософії є світ у цілому (природа, суспільство, мислення), який розглядається у суб'єкт-об'єктному відношенні «людина-світ». Специфіка філософського знання полягає у плюралістичному і водночас толерантному характері. Кожна філософська система, з одного боку, є результатом критичного переосмислення тих філософських учень, що існувала до неї, а з іншого - відображенням розвитку сучасної соціокультурної ситуації, її узагальненням.

Навчальний посібник надає знання з основних етапів розвитку філософської думки, особливостей формування філософських концепцій з урахуванням соціальних, економічних, культурних і політичних чинників, спонукає до роботи з науковою літературою і комплексом джерел з філософії.

Матеріали навчального посібника допоможуть студентам у засвоєнні специфіки філософського осягнення дійсності, наявних філософських концепцій, які розкривають поліфонізм і плюралізм філософського мислення, формуванні свідомої громадянської позиції щодо основних соціальних явищ в Україні та ролі правоохоронних органів в її розбудові.

У зміст посібника включено основні проблеми функціонування та розвитку права, які розглядаються на підставі філософської методології. Використання категоріального апарату філософії стане методологічною основою наукових пошуків у сфері правознавства, у розв'язанні відповідних професійних завдань.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ АУДИТОРНОГО ВИВЧЕННЯ

Тема 1.

ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ФІЛОСОФІЇ

1.1. Філософія і світогляд. Особливості філософського знання

Світогляд - це система узагальнених поглядів на світ, на місце в ньому людини і його відношення до цього світу, а також засновані на цих поглядах переконання, почуття, ідеали, що визначають життєву позицію людини, принципи поведінки і ціннісні орієнтації.

Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки. У структурному плані прийнято виділяти у ньому такі підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання, світорозуміння та світобачення.

Структуру світогляду визначають: досвід, на основі якого формується світовідчуття – основа світогляду; знання, на основі яких формується світорозуміння; мета, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності, на основі якої формується світоспоглядання; цінності, на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її світосприйняття; принципи, на основі яких складаються основні способи світобачення.

Інтерактивний характер світогляду передбачає його структурну складність, наявність різноманітних шарів і рівнів. За критерієм загальності виділяються такі рівні світогляду: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський світогляд. За ступенем історичного розвитку – античний, середньовічний, ренесансний, новочасний і т. ін. За ступенем теоретичної «зрілості» – стихійно-повсякденний і теоретичний світогляд.

Світогляд за своєю суттю є цілісним сприйняттям людиною структури буття, узагальнюючим осмисленням сенсу та мети людського життя, тлумаченням людиною головних і значимих ціннісних орієнтирів. Саме на цій основі відповідно і формується лінія людської життєдіяльності, поведінки, способи і принципи пізнання світу, переконання та ідеали. За таких умов якісний рівень світогляду особистості стає виміром її духовної та інтелектуальної зрілості, внутрішнього багатства, освіченості, а також соціальної активності, гуманізму, доброти, моральної чистоти

Історичні форми світогляду

На ранніх стадіях розвитку суспільства в людей почав формуватися **міфологічний** світогляд. Це була перша спроба людини пояснити походження й устрій світу, поява людей, тварин, причини стихійних явищ, визначити своє місце. Міф об'єднав у собі початки знань, релігійних вірувань, різних видів мистецтва, філософії. У міфологічній свідомості закріплені поетичне багатство та мудрість народів.

Пізніше, із розвитком товариства в людей початок формуватися **релігійний** світогляд. Він відрізнявся від міфічного вірою в існування надприродних сил і їхньої чільної ролі у світобудові і житті людей. Релігія – благочесність, побожність, святиня, предмет культу) – така форма світогляду, в якій засвоєння світу здійснюється через подільність на земний, природний, що відображається органами чуттів людини, і потойбічний – «небесний», надприродний і надчуттєвий світ.

Філософський світогляд успадкував від міфологічного і релігійного сукупність питань про походження світу, його будівлі, місці людини і т.п., але відрізнялося логічною упорядкованістю, систематизацією знань, характеризуючись прагненням теоретично обґрунтувати положення і принципи.

Філософія як феномен духовної культури людства виникла пізніше від міфології і релігії й історично успадкувала від них певні світоглядні ідеї, схеми, а також ту сукупну кількість знань, що стосувалися питань походження світу в цілому, його будови, місця людини у цьому світі.

Виникнення філософії спричинили такі чинники: психологічні (здивування, сумнів, рефлексія, самосвідомість); духовні (міфологія, релігія, знання); соціальні (розподіл праці, дозволя).

Філософія виникає з критичного ставлення до традиції, із сумніву щодо обґрунтованості підстав міфологічного світобачення, з подиву перед здатністю звільненої думки охопити нескінченний світ.

1.2. Специфіка, предмет та функції філософії

Філософія (грец. *phileo* – люблю, *sofia* – мудрість, буквально – любов до мудрості) – форма духовної діяльності, спрямована на постановку, аналіз і вирішення сутнісних світоглядних питань, пов'язаних з формуванням цілісного погляду на світ і на місце у ньому людини. Історично поняття предмета філософії змінювалось і має як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До об'єктивних причин слід віднести стан, рівень накопичених конкретних і філософських знань про навколишній світ (природу, людину, суспільство), про

духовні, в першу чергу пізнавальні особливості, можливості як окремої людини, так і суспільства в цілому. До суб'єктивних причин відносяться своєрідність насамперед форми осягнення предмета філософії тим чи іншим філософом, філософською школою або течією. Справа в тому, що зміст і форма тієї чи іншої концепції предмета філософії далеко не завжди збігаються. Вони залежать від історико-філософської рефлексії виявлення реального, об'єктивного змісту тієї чи іншої концепції предмета філософії, певної інтерпретації в нових історичних умовах.

Предмет філософії - найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства, мислення, всієї духовної культури.

До структури філософії входять: історія філософії; теоретична філософія (метафізика, діалектика, гносеологія); практична філософія; філософська антропологія.

Щодо проблеми співвідношення філософії і науки існують полярні погляди, де філософія або представлена як наука вищого гатунку, «наука наук», що переважає всі спеціальні науки, або, філософії не знаходиться місця серед інших наук, її відносять до сфери псевдонаук і псевдо знання. Традиційна точка зору на співвідношення науки і філософії могла би коротко бути сформульована так: наука народилася з філософії, отже, філософія – свого роду донаукова стихія, материнське лоно, але не наука, подібна до інших.

Філософія може розглядатися як фундамент усієї решти культури, «квінтесенція культури». Але реальна сфера впливу філософії на науку залишається до сьогодні багато у чому не виявленою, хоча їх тісний зв'язок абсолютно очевидний. Сьогодні наука є досить автономною соціальною структурою, здатною до самостійного розвитку. Але такий розвиток ніколи не може бути цілком самостійним. Характерно, що в епохи наукових криз наука часто звертається до філософії. Можна сказати, що філософія є поглядом на світ, який здатний змінювати речі навколо нас, змінювати свого носія і таким чином впливати на світ. Тому немає двох філософій – життєвої і власне філософії. Вона завжди одна, вона пронизує всю людину, всі сфери її діяльності.

Філософія за своєю суттю є системою знання з високим ступенем теоретичного узагальнення, раціонального обґрунтування власного змісту і водночас включає в себе принципи та ідеали, котрі визначають мету, засоби і характер діяльності людини, смисл її буття. У філософії сконцентровані знання, погляди, теоретичні принципи, котрі виражають найзагальніше, універсальне бачення світу, його розуміння, а також тлумачення сутності людини. Це дає підстави

говорити про філософію як особливий тип і спосіб світобачення і світорозуміння, в якому чітко проглядається рівень теоретичного, абстрактно-логічного знання, що має прямий вихід на практику і слугує людині необхідним життєво-світоглядним орієнтиром і водночас мотивом її життєдіяльності, моральної поведінки. Філософія творить такий тип світогляду, котрий є особливим відображенням світу, який прямо спирається на пізнання дійсності і є фактичним результатом філософської рефлексії людини над усією існуючою об'єктивною реальністю. Об'єктом філософського світогляду є світ, природа, універсум, космос, Бог.

До функцій філософії належать: світоглядна, онтологічна, гносеологічна, методологічна, ціннісна та праксеологічна функції.

Отже, філософія – це надійний, духовний орієнтир особистості, що прагне до мудрості, до оцінювання власного життя не лише у масштабах сьогодення. Вона повертає людину до вічності, наповнює її розум думками про минуле і майбутнє, виводить за межі інтервалу її особистого існування, додає стимулу до самопізнання, самовдосконалення й самореалізації, надає осмисленості і сенсу всьому життю.

Тема 2.

ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

2.1. Філософія Стародавньої Індії

В історії філософії доцільно виділити два типи парадигм: східну і західну.

Першим пам'ятником філософії Стародавньої Індії були Веди (Знання). Вони складаються з гімнів богам, магичних заклинань і роздумів про людину.

В **Упанішадах** стверджується, що початком світу є Брахма (Бог). Брахма не є особою, це – Дух. У світі діє універсальний закон, якому підпорядковуються окремі предмети, явища, процеси різного масштабу. Також розкривається вчення про карму і перевтілення. Згідно з ним, душа кожної істоти після смерті перевтілюється в іншу істоту, залежно від своїх вчинків, – це карма (закон існування). За Упанішадами ланцюг перевтілень вічний, а душа, залежно від виконання моральних законів, безперервно набуває нової тілесної форми існування. Кращі вчинки приводять до очищення душі і можливості перевтілення в більш досконалу істоту, а негативні – навпаки. Цей процес позначається поняттям «сансара», що означає біг, який повертається до місця свого початку. Початком тут є

бездоганний атман, що може бути очорненим людськими прагненнями та діями, тоді смерть постає як перехід на нижчий рівень існування душі, що викликає страждання. Вічне чергування життя і смерті є потоком страждань, які породжуються невгамовною жадобою бажань і діянь людей.

В середині I тисячоліття до н. е. в Індії сформувалась класична філософія, яка виражена у напрямках: ортодоксальному, що запозичив філософські ідеї Вед, і неортодоксальному, відмінному від світоглядних настанов ведичної літератури.

До **ортодоксальних** філософських систем відносяться: санкх'я, ньяя, веданта, міманса, вайшешика, йога.

Від ведичних світоглядних уявлень суттєво відрізняються джайнізм і буддизм та матеріалістичне вчення чарвака-локаята.

Засновник **джайнізму** Вардхамана (Махавіра) (бл. 500 р. до н. е.) заперечував авторитет Вед. Основними елементами світу джайністи вважають індивідуальні душі, здатні до самовдосконалення. Але їх пронизує неживе (матерія, ефір, простір), і тому душі не спроможні розгорнути свої нахили до всевідання і блаженства. На заваді стають матеріальні частки, що проникають у душу, несучи із собою матерію карми, пристрасті якої і приводять до кругообігу перевтілень. Мета спасіння полягає у піднесенні вивільненої від матеріального впливу душі до рівня досконалих істот. До того ж необхідно за допомогою аскези (відмови від життєвих зваб) позбутися карми. До цього приводить лише добродійне життя.

Засновником **буддизму** вважають принца Сіддхартха Гаутаму (560 – 480 до н.е.), який після тривалого самотництва став просвітленим, тобто Буддою. Основні ідеї буддизму викладені у творі «Тіпітака» («Три корзини законів»). У вченні відсутній вічний бог. Немає і постійного буття. Все перебуває у круговороті виникнення та зникнення. Найпростіші елементи, з яких розбудований світ, – це мінливі якості та стани, що зумовлюють вічний потік перетворень. Буддизм відкидає поняття «душа». На основі уявлень про кругообіг буття сформоване буддистське вчення про перевтілення та про кармічну відплату за негативні вчинки. Оскільки буття не має стійкої субстанції, то всі нові істоти, які з'являються як наслідок діяльності попередніх, не пов'язані ні духовно, ні тілесно. Вони лише ланки, які скріплюють минуле з майбутнім, і є способом продовження існування після смерті та спричинення появи нового життя.

У буддизмі досить ґрунтовно розкривається вчення про чотири благородні істини, відкриті Буддою:

1) існування людини сповнене страждання, незалежно від її способу життя;

2) причиною страждань є прагнення до життя, до насолоди і чуттєвих задоволень;

3) людині необхідно вивільнитись з ланцюга страждань за допомогою певних засобів. Метою буддизму є досягнення нірвани – стану абсолютного спокою, коли відсутні усі бажання та прагнення. У такому стані людина втрачає будь-яку чуттєвість, розчиняється у Всесвіті, перебуваючи в іншій духовності.

4) людина має засвоїти істини буддизму і пройти вісім шляхів позбавлення від страждань: правильну віру, правильну мову, істинну рішучість і волю, правильні дії, правильний спосіб життя, правильні наміри, правильне споглядання.

2.2. Філософія Стародавнього Китаю

Фундаментальною основою філософських шкіл Стародавнього Китаю були класичні книги: «Книга пісень» (Ші-цзінь), «Книга історії» (Шу-цзінь), «Книга ритуалів» (Лі-шу), «Книга змін» (І-цзінь).

Найвідомішим китайським філософом був **Конфуцій** (551 – 479 до н.е.). З його повчань учні склали книгу «Бесіди і вислови». Конфуцій традиційно сповідує зверхність у всьому Неба. Воно слідує за справедливістю на Землі, і, визначаючи наперед долю людей, стоїть на сторожі соціальної нерівності. Тодішніми соціальними відносинами Конфуцій був незадоволений. Він вважав, що ідеальні взаємовідносини в суспільстві були в минулому. У конфуціанській етиці домінує ідея «золотої середини», яка відповідає «дао» – правильному шляхові життя. «Золота середина» полягає в умінні балансувати між нестриманістю і обережністю, самоповагою і повагою до інших, взагалі любити людей, піклуватися про них. Головною керівною силою суспільства за Конфуцієм є моральний приклад, повага до старших, особливо до батьків.

Філософську школу **моїзму** створив Мо-цзи (479 – 400 до н.е.). Його вчення викладено у книзі «Мо-цзи» («Трактат учителя Мо»). Небо ним тлумачиться як взірець для всіх людей. Воно не хоче, щоб великі царства нападали на малі, як і більші родини на менші, а багаті збиткувалися над бідними. Так само категорично моїсти виступали проти війн. Під час збройних конфліктів гинуть люди, армії витоπτують хліб, руйнують будівлі. Це неприпустимо, адже Небо вимагає суспільної злагоди та взаємної любові.

Засновником **даосизму** вважається Лао-цзи (VI – V ст. до н.е.). Сутність і зміст його вчення викладено у книзі «Дао де цзин». «Дао» – це вічність буття, «мати всіх речей». Що б не існувало, все одно воно повертається до свого початку. Дао є началом усіх начал і навіть

передусь небесному владці, тобто Богові. Воно зумовлює всі зміни у світі, всі перетворення, початок і кінець існування речей і людей.

Зі всемогутності дао впливав соціальний та етичний ідеал даосів. Це життя і мораль патріархального ладу, оскільки в давнину дао віднімало у багатих і віддавало бідним. Взагалі ж повна справедливість настає тоді, коли людина бездіяльна. Навіть правителеві не слід втручатися в соціальні справи, оскільки цим він заважає дао. Воно і лише воно вирішує, як усьому бути.

2.3. Антична філософія

У розвитку античної філософії можна виділити три періоди:

1) досократівський (VII-VI ст. до н.е.) вивчає походження та структуру Космосу, питання першооснови світу;

2) класичний (V-IV ст. до н.е.) досліджує людину, її свідомість, поведінку, пізнавальні можливості;

3) елліністсько-римський (кінець IV до н.е. - VI ст. н.е.) розглядає питання морально-етичного плану.

Для античних мислителів світ є важливим, гармонійно упорядкованим, предметно-речовим цілим – Космосом. Проблема виникнення Космосу тлумачиться як проблема архе – вихідна, стійка, сутнісна, автономна першооснова, з якої породжується предметна багатоманітність.

Першою натурфілософською школою була Мілетська школа. Вона ґрунтується на принципі множинності першопочатків. Засновник школи **Фалес** (бл. 625 – 547 до н.е.) висунув космологічну концепцію, згідно з якою початком всього є вода, Земля плаває на воді, а усе у світі має душу. Вода – єдине джерело всього існуючого.

Анаксимандр (бл. 610 – бл. 540 до н.е.) вважав, що існує єдина первісна матерія – апейрон. Вона є першопочатком світу і являє собою щось нескінченне, безмежне, вічне, невизначене.

Анаксимен (бл. 588 – бл. 525 рр. до н.е.) свої філософські ідеї відтворив у творі «Про природу». Філософ зводив усі форми природи до повітря; все з нього виникає через розрідження і згущення.

Видатним представником іонійської філософії був **Геракліт** із Ефеса (бл. 544 – бл. 483 до н. е.). Космогонія Геракліта будується на основі стихійної діалектики. Світ створюється на основі всезагальної змінності явищ, загальної мінливості речей. «Все тече, все змінюється, немає нічого нерухомого». Для висловлення цієї думки Геракліт користується образним порівнянням з плинною рікою, потоком. «На того, хто входить в одну і ту ж ріку, течуть все нові й нові води». Рух, за Гераклітом, властивий всьому існуючому. Вся

природа, не зупиняючись, змінює свій стан. «В одну і ту ж ріку не можна ввійти двічі».

Піфагор (580 – 500 рр. до н.е.) уперше використав термін «філософія». Він вважав, що існують три види розумних істот: Бог, людина і подібні Піфагору. Мудрими є лише Боги, а люди можуть тільки любити мудрість. В основі вчення мудреця покладено вчення про число. Число – першопочаток Всесвіту. Стверджуючи, що Бог є число чисел, наполягав на пізнанні власне числа і числових відношень.

Елеати (Ксенофан, Парменід, Зенон) беруть за основу принцип єдності. Вони вважали світ незмінним і непорушним буттям. За основу брали не окрему речовину, а одну з універсальних характеристик речей – буття. **Ксенофан** (бл. 570 до н.е – після 478 до н.е.) стверджував, що Земля походить з моря. На думку філософа, Бог невіддільний від світу, який є його відтворенням. Існує лише одне Буття у різноманітних проявах – Бог.

Парменід (бл. 540 – бл. 470 до н.е.) поставив питання про співвідношення буття і мислення. «Буття є, а небуття немає, тому що небуття неможливо пізнати (воно недосяжне) і висловити». Буття – те, що можна пізнати лише розумом.

Зенон (бл. 490 – бл. 430 до н.е.) в результаті своїх досліджень відкрив суперечливі характеристики руху, простору і часу. За допомогою своїх апорій (безвихідних ситуацій) – «Ахілес і черепаха», «Стріла», «Дихотомія» він показав суперечливість руху і труднощі його логічного обґрунтування.

Демокріт (бл. 460 – бл. 370 рр. до н.е.) прагнув розв'язати питання про можливість руху. Він стверджував, що існує не тільки буття, але й і небуття. Небуття – це порожнеча, а буття – атоми. «У світі немає нічого, крім атомів і порожнечі, все існуюче перебуває в нескінченній багатоманітності першопочаткових, неподільних, вічних і незмінних частинок, які завжди рухаються в безмежному просторі, то зчіплюючись, то розчіплюючись одна з одною».

У центрі філософії **Сократа** (470 – 399 рр. до н.е.) – людина. Вона розглядається насамперед як моральна істота. Філософія Сократа – це етичний раціоналізм: все зло утворюється від незнання; знання – джерело духовного вдосконалення. Мета філософії – пізнання добра і зла. Філософія – любов до мудрості, любов до знання. Сократ вірив, що коли людина знає, що є добро, вона ніколи не вчинить зло. Філософське кредо Сократа «Людино, пізнай саму себе і ти пізнаєш весь світ». Пізнання світу здійснюється розумом: «Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і того».

Учень Сократа **Платон** (427 – 347 до н.е.) - творець першої в історії людства системи об'єктивного ідеалізму. Свої твори філософ представив у формі діалогу. Він вважав, що насамперед існує царство нематеріальних і вічних сутностей – ідей. Вони є прообразами предметів видимого світу. Ідеї існують об'єктивно, незалежно від пізнання і мислення людей. Така філософська позиція є об'єктивним ідеалізмом. Для Платона спочатку існує ідеальний загальний прообраз речей, який визначає сутнісну форму матеріальних утворень, і тому все матеріальне є мінливим і примарним. Воно тільки відображає незмінні ідеї. Таким чином, світ речей підпорядкований світу ідей.

Арістотель (384 – 322 до н.е.) – учень Платона, який заснував свою школу – Лікей (поблизу храму Аполлона Лікейського). У творі «Метафізика» філософ намагається пізнати істину, заперечуючи платонівські ідеї («Платон мені друг, але істина дорожча»), освітлює основну філософську проблематику та категорії.

Філософ розглядає світ як сукупність множин субстанцій, кожна з яких є нерозривною єдністю форми та матерії. Матерія у «чистому вигляді» – пасивний матеріал буття і тому може лише мислитися. Проте вступаючи у контакт з формою, вона може набути реального існування.

Арістотель виокремив три рівні душі (psyche): вегетативний (рослинний), що відповідає за живлення; чуттєвий (тваринний) відповідає за локальну рухомість у просторі; розум (нус), який уособлює духовну діяльність.

Вчений вважав, що держава формується завдяки природній схильності людей до спільного життя. Людина – істота політична, суспільна.

Тема 3.

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І ВІДРОДЖЕННЯ. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ПРОСВІТНИЦТВА

3.1. Філософія Середньовіччя

Середньовічна філософія формується в умовах станово-ієрархічної структури феодального суспільства і панування теології у всіх сферах розумової діяльності. На цьому ґрунті формується філософська парадигма, світоглядним змістом якої духовно-ідеальне тлумачення дійсності. Характерною рисою світогляду становиться **теоцентризм** – ідея про єдиного і всемогутнього Бога. Він – вічний, незмінний, ні від кого не залежить і виступає джерелом всього існуючого. Світ тлумачиться як двоїсте буття: світ справжній

(небесний, божественний, духовний, благий) і світ несправжній (земний, плотський, гріховний).

Ідеї середньовічної філософії проявляються через апологетику, патристику, схоластику.

Розрізняють західну апологетику (Муніцій Фелікс (кінець II ст.), Квінт Тертулліан (160 – 229), Лактацій (кінець III ст.)) і східну (Теофіл (кінець II ст.), Філон (I ст.), Климент (бл. 150 – бл. 215), Оріген (185 – 253)).

Представники апологетики виступили з критикою ідей античної філософії і активно захищали християнство. Квінту Тертулліану належит вислів «Вірую, бо це абсурдне». Філософ стверджував, що нова християнська мудрість настільки глибша від старої, що здається незрозумілою і навіть абсурдною щодо останньої.

У I ст. виникає патристика – богословські вчення, доктрини та концепції, що слугували християнській релігії. Існував поділ на східних (Василій Великий (бл. 330 - 379), Григорій Назіанзін (бл. 330-390)) і західних (Аврелій Августин (345 - 420), Амвросій (340 - 397)) отців церкви.

Для патристики властиво монотеїзм та креаціонізм. Людина тлумачиться як творіння Бога, що прагне пізнати шлях до нього. Обґрунтовується несумісність філософії і християнства, віри і розуму.

Схоластика поділяється на ранню (XI – XII ст.), зрілу (XII – XIII ст.) та пізню (XIII – XV ст.). Для схоластики принциповою була проблема універсалій (загальних понять).

Номіналісти (Іоан Росцелін (1050- 120), Дунс Скотт (бл.1270 - 1308)), Уільям Оккам (бл. 1285 - 1349)) вважали, що існують лише поодинокі реальні речі, а загальні поняття є лише назвами, або іменами.

Реалісти (Іоан Скот Еріугена (810 - 877), Ансельм Кентерберійський (1033 - 1109) стверджували, що загальні поняття (універсалії) утворюють субстанцію речей, існують реально як певні духовні сутності і мають божественне начало. Таким чином, окрема річ, подія, як і кожна жива істота, беззастережно підлеглі загальному – Богу.

Відомим стематизатором схоластики вважається італійський філософ і теолог **Фома Аквінський** (1225 - 1274). Він сформулював п'ять доведень буття Бога:

1. Оскільки все у світі рухається, то має бути «першопоштовх», «першодвигун» руху - Бог.

2. Всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Це - Бог.

3. Все у світі існує не випадково, а з необхідністю. Це - Бог.

4. Всі речі мають різні ступені досконалості. Абсолютне мірило досконалості - Бог.

5. У природі все має певний сенс, доцільність існування. Головна ціль існування - Бог.

Фома Аквінський розрізняє сферу науки і релігії. Предметом філософії, на його думку, є істини розуму, а предметом теології - істини одкровення. Між наукою і релігією, філософією і теологією немає суперечності. Однак християнська істина стоїть вище розуму.

3.2. Філософія Відродження

На зміну середньовіччю приходить епоха Відродження (XV - XVI ст.). В культурі стверджується новий тип духовності, орієнтований на людину.

Особливості філософії в епоху Відродження:

1. Гуманізм - прагнення до людяності, створення умов для гідного життя людини.

2. Антропоцентризм ставить людину у цент Всесвіту, розглядає її як мету всього, що відбувається у світі.

3. Відбувається секуляризація – звільнення людської думки від релігійних догм.

4. Триває пошук правильного методу пізнання (емпіризм, раціоналізм).

5. Формується новий матеріалістичний світогляд. Виникли форми світогляду - деїзм і пантеїзм.

Етапи розвитку філософії Відродження:

I. Гуманістичний, антропологічний (сер. XIV - сер. XV ст.). Представники: Данте Аліг'єрі (1265 – 1321), Франческо Петрарка (1304 – 1374). Філософи зосереджували увагу на особливе, центральне місце людини у світі, підносили її гідність, у чомусь прирівнювали до Бога.

II. Платонічний, пантеїстичний (сер. XV - сер. XVI ст.). Представники: Микола Кузанський (1041 - 1464), Джордано Бруно (1548 – 1600). Розвиток пантеїзму - присутність Бога у естві самої природи, розчинення Бога у природі і природи у Богові. Бог і природа - єдині.

III. Натурфілософський (сер. XVI - поч. XVII ст.). представники: Микола Коперник (1473 - 1543), Леонардо да Вінчі (1452 - 1519), Галілео Галілей (1564 - 1642). Властиво виникнення роздумів про сутність природи і Всесвіту. Природа розглядається як об'єкт пізнання та осмислення.

В епоху Відродження були розроблені численні соціально-політичні та утопічні вчення,

Відомий італійський історик і філософ **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527) у ряді творів, зокрема у праці «Державець», розробив принципи політики, показав її автономність, відокремленість від моралі. Він вважається прибічником політичного реалізму (брати речі такими, які вони є), а інколи й цинізму (мета виправдовує засоби). Філософ стверджував, що які б не відбувалися зміни державного устрою в середині країни, як би не змінювалось панування одних країн над іншими, за всім стоїть незмінність людської природи і саме ця незмінність забезпечує постійність соціально-політичних закономірностей, а значить дає підставу для існування науки про них. Божественний вплив на життя суспільства не є фатальним, люди здатні вносити й від себе певні зміни, і Бог завжди залишає людям частку своєї слави.

Англійський мислитель **Томас Мор** (1478–1535) у книзі «Утопія» проводить гуманістичну ідею, що людина повинна жити згідно з природою, підкреслював роль науки й мистецтва, сповідував релігійну толерантність, засуджував паразитизм. Причину всіх народних нещасть Мор вбачав в існуванні приватної власності, в ній же корініться моральна недосконалість суспільства. На відміну від переконаності Макіавеллі у незмінно злій природі людини, він вважає, що добра у своїх підвалинах людська природа відновиться з новим державним устроєм, за якого в суспільстві не буде приватної власності.

Італійський філософ **Томмазо Кампанелла** (1568– 1639) свої соціально-політичні й утопічні ідеї виклав у творі «Місто Сонця». Вважав, приватна власність спричинює усі суспільні негаразди і злиденність народу.

Філософи-утопісти сформулювали принципи майбутнього суспільства: планове суспільне господарство; обов'язкова праця для всіх; участь громадян в управлінні країною; задоволення усіх потреб громадян.

3.3. Філософія Нового часу

Для Нового часу (кінець XVII – XVIII ст.) властивим став високий рівень наукових знань.

Філософи починають приділяти переважну увагу питанням методології та теорії пізнання. Усвідомлюються проблеми, що стосуються походження знань і пізнання, його джерел, співвідношення чуттєвого, досвідного й раціонального, питання

істини. Виник емпіризм (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк) і раціоналізм (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц).

Емпіризм - філософський напрям, який основою пізнання вважав чуттєвий досвід (емпірію). Англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561 – 1626) вважав індукцію найдоцільнішим методом дослідження і основним завданням філософії. Його вислів «Знання – сила» став крилатим.

Філософ пропонував на шляху до істини вчасно позбутись суб'єктивізму, або так званих «ідолів», «привидів»: ідолів роду (помилки, що виникають внаслідок обмеженості і недосконалості органів відчуття людини); ідолів печери (помилки, що виходять з рівня освіти, виховання, оточення); ідолів ринку (помилки, пов'язані з людським спілкуванням); ідолів театру (орієнтація на хибні вчення, авторитети).

Раціоналізм - філософський напрям, який центральне місце у пізнання відводить розуму, мисленню. Французький мислитель **Рене Декарт** (1596 – 1650) стверджував, що пізнання речей залежить від інтелекту, а не навпаки. Йому належить вислів «Мислю, отже існую».

Сформулював чотири правила методу: за істину можна приймати щось ясне, самоочевидне; складне питання необхідно розділити на складові; пошук складного здійснюється через просте; до предметів пізнання треба підходити всебічно.

Декарт вважав, що процес пізнання залежить від трьох видів ідей: вроджених (ідея Бога, буття, свідомість); тих, що виникають з чуттєвого досвіду; тих, що формує сама людина.

Засновник дедуктивного методу.

Проблеми свободи знайшли відображення у творах т. Гоббса і Дж. Локка. **Томас Гоббс** (1588 – 1679) вважав, що людиною рухає егоїзм – жадоба до благ, кар'єри, наживи тощо. Егоїзм людей може спричинити «війну всіх проти всіх». Для приборкання егоїзму люди створили державу як результат суспільного договору про спільне життя.

Ідею суспільного договору розробив **Джон Локк** (1632 – 1704) у праці «Два трактати про державне правління». Він пояснює людське буття, спираючись на ідеї емпіризму.

Бенедикт Спіноза (1632 - 1677) вважав, що свобода філософування є природним правом людини. Це право (свободу совісті) має захищати держава. На його думку, коли думки, погляди людей, які вони вважають істинними, переслідуються і караються, тоді громадяни починають ненавидіти закони та шкодити владі.

3.4. Філософія Просвітництва

Просвітництво в повну силу почало виконувати головну просвітницьку функцію – обґрунтовувати та відстоювати думки про визначальну роль освіти у вирішенні всіх проблем, що постають перед людством.

Вольтер (Марі Франсуа Аруе) (1694 – 1778) залишив велику літературну спадщину: сатири, драми, історичні праці та листи, що відіграли надзвичайно важливу роль в освіті населення і демократизації суспільного життя. Вольтер розгорнув боротьбу проти абсолютизму влади та засилля церкви. Він закликав до консолідації суспільства в боротьбі за прогресивні зміни. Він розпочав боротьбу із забобонами та марновірством. Причини цих явищ він убачав, насамперед, у релігійних догмах. У них закладено, як учив філософ, релігійну ворожість, переслідування інакодумців і соціальну несправедливість.

Шарль Монтеск'є (1689 – 1755) особливу увагу приділяв правовим основам суспільного життя, чітко визначив головний метод досягнення соціальної свободи – поділ влади на три гілки: законодавчу, що контролює виконавчу; виконавчу, яка має право вето на рішення законодавчої влади; судову, що повністю відмежована від виконавчої влади.

Французький просвітитель **Жан-Жак Руссо** (1712 – 1778) також рішуче виступав проти соціальної несправедливості. Він вважав, що природа дає людям рівність і свободу. Але вони своїм культурним життям (розвитком науки, техніки, торгівлі та ін.) породили жорстоку конкуренцію в суспільстві: одні привласнили надмірні багатства, а інші – знедолені. Філософ розкрив зміст суспільного договору: йому підлягають усі члени суспільства; кожен громадянин добровільно підпорядковує себе суспільству, підпорядковуючи загальній волі особисту волю; загальна воля (державність) започатковується через союз правителів і мислителів (урядовців і філософів); за справедливого правління гарантуються свобода і загальна рівність; народ має право усунути деспота від влади через революцію.

Клод-Адріан Гельвецій (1715 – 1771) сповідував ідею матеріальності світу, який є нествореним, нескінченним і перебуває в постійному русі. Свідомість і мислення є продуктами розвитку природи. Тому немає нічого такого, чого людина не змогла б пізнати й усвідомити, доводив цей мислитель. К. Гельвецій ставив вимогу повної ліквідації феодальних відносин і феодальної власності, тому його вважають одним з головних ідеологів французької буржуазної революції.

Поль-Анрі Гольбах (1723 – 1789) стверджував думку нествореності та вічності матеріального світу. На цій підставі

заперечував релігію як джерело невігластва людей, витоки їх духовної темряви та забобонності. Він уважав, що релігію вигадали священнослужителі для власного благополуччя.

Дені Дідро (1713 – 1784) вірив у вічність природи, а причину її існування вбачав у ній самій. Виходячи з цього, Д. Дідро розкривав еволюційний процес появи людини, відзначаючи, що за природним походженням вона є вільною і тому може жити за власним вибором. Але водночас Д. Дідро вважав природним наявність монархії, де правитель має бути освіченим.

Діяльність філософів-енциклопедистів та інших (Жан-Лерона Д'Аламберта, Жульєна-Офре де Ламетрі) суттєво вплинула на хід історичних подій в Європі та формування нового рівня мислення у всіх верств населення.

Тема 4.

НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ. МАРКСИЗМ

4.1. Критична філософія Канта

Творчість видатного німецького філософа **Імануїла Канта** (1724 – 1804) чітко поділяється на два періоди: докритичний та критичний. Перший з них присвячений дослідженню питань природознавства і філософії природи, коли І. Кант сягнув за межі механістичного розуміння світу. Він намагався з'ясувати, чи є в природі, в її тілах, окрім механістичних сил, якісь внутрішні сили, сили живі. У роботі «Загальна природна історія і теорія неба» він уперше в науці висунув гіпотезу про виникнення Сонячної системи з газоподібної туманності. Ця система постійно ускладнюється, і відповідно змінюються всі її складові. Але І. Кант, як і його попередники в природознавстві, уважав, що першопричиною світу є бог.

І. Кант у докритичний період здійснив ще цілу низку видатних наукових відкриттів: установив залежність приливів і відливів від руху Місяця, пояснив природне походження людських рас тощо. Але із часом філософ узяв під сумнів здатність розуму пізнавати сутність речей. Це сталося у критичний період його творчості.

І. Кант під критикою у філософії розумів: чітке визначення пізнавальних можливостей людського розуму; дослідження межі, яку розум не здатен перетнути в пізнавальному процесі. Поставивши в центр існування людини пізнавальний процес, І. Кант тим самим здійснив «коперніканський переворот» у поглядах на людське життя. Філософ обґрунтував свою «критику» в основних працях: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму» і «Критика здатності до судження».

У роботі «Критика чистого розуму» І. Кант робить висновок про те, що не пізнання спрямоване на предмети, а предмети на пізнання. Якщо раніше пізнавальний процес пояснювався з позиції досвіду, то І. Кант його обґрунтовує як апіорне знання. Він переконує, що речі, впливаючи на нас, дають не лише різноманітні відчуття, а й викликають внутрішню активність, що надає знанням організований характер. При цьому відчуття не дають нам справжніх знань. Адже світ складається з «речей для себе», які суб'єкт пізнання своїм розсудом розкрити не може, оскільки людина їх створює за допомогою уяви. Так, І. Кант намагався довести непізнаваність світу, що є агностицизмом.

У роботі «Критика практичного розуму», то в ній І. Кант розкриває співвідношення людської волі та морального закону. Воля тут розуміється як критерій (мірило) цінності вчинків. У роботі «Критика здатності до судження» І. Кант установлює зв'язок між свободою і природою. Існування всього сущого, все живе становлять спільну красу. В прекрасному домінує природа, яка є могутньою цілісністю. Проте і людина відіграє важливу роль у природному середовищі, оскільки здатна до надіндивідуальних почуттів. Так людина досягає можливості долати природну причинність існування, і тому вона має змогу діяти з певною свободою і доцільністю.

Адже людина відрізняється від інших природних створінь тим, що здатна передавати з покоління в покоління через мислення певний досвід (тобто йдеться про історичну пам'ять). У такий спосіб природа реалізує свій потаємний план – розвинути до кінця все, що природно закладене в людстві (досягти повної його самореалізації).

Розвиваючи ці думки у своїй філософії права, І. Кант пояснює, що з безправного природного стану людина виходить через справедливе громадянське суспільство. Воно виникає на ґрунті «первісного договору» людей. Коли держава сформована на підставі такого договору, то лише тоді вона може забезпечити своїм громадянам повну рівність і свободу.

Таким чином, І. Кант розвинув знання про здатність людини до осмислення світу і самоусвідомлення. Але у ній, подібно до божеств, творять і чистий розум, і абсолютний дух. Тому в кантівській філософії світ природи, людини та суспільства не постають самостійною реальністю, а функціонують як продукт суб'єктивного творення. Деякі з цих ідей наявні і в сучасній філософії.

4.2. Діалектика Гегеля

Видатний представник німецької класичної філософії **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770 – 1831) називав своє вчення «абсолютним ідеалізмом», виклавши його в різноманітних працях («Енциклопедія філософських наук», «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Філософія права»), у курсах лекцій, публічних виступах тощо.

Він так пояснював своє світорозуміння у праці «Феноменологія духу»: основою всіх явищ природи та історії суспільства є духовне начало

– безликий об'єктивний «світовий дух». Творча дія світового духу проявляється як «світовий розум». Світовий дух набуває впорядкування через «абсолютну ідею». Ця ідея робить увесь світовий дух абсолютним (з латини «необмеженим») і довершеним.

Головні положення гегелівської концепції світобудови: увесь світ – це історичний процес; його джерелом, суб'єктом активності є абсолютний дух; вищою метою абсолютного духу є самопізнання, а вищою формою його розвитку є філософія, як спосіб самоусвідомлення через колективну свідомість людства; ступені розвитку суцього, в тому числі суспільства і філософії, є ступенями розвитку абсолютного духу; результатом самопізнання є поняття – знання духу про себе і свою діяльність. Задум того, чого хотів абсолютний дух у своїй історії, чітко може відобразити лише історія філософії (певний тип мислення). У свою чергу, історія філософії є внутрішнім розумінням всесвітньої історії.

Великою заслугою Г. Гегеля стало обґрунтування діалектики як учення про осмислення буття у цілісності, взаємозв'язках і розвитку. До Г. Гегеля діалектику розвивали філософи Стародавньої Греції, її використовували схоласти у Середні віки та філософи Нового часу.

Г. Гегель уперше розкрив **діалектику** як окреме вчення про пізнання світу в його цілісності. Він чітко визначив предмет діалектики (коло питань, які вона досліджує). Це уявлення про світ як цілісність, що безперервно змінюється і розвивається через суперечності, взаємодію і зв'язки своїх елементів, сторін, станів, рівнів прояву тощо. Розробив основні принципи діалектики (її вихідні положення): а) цілісності світу; б) розвитку; в) універсальності зв'язку. Філософ опрацював і пояснив ряд категорій – основних понять діалектики: буття, небуття, визначеність, єдине, кількість, якість, причина, суперечність та ін. Центральною ланкою діалектики Г. Гегеля є категорія суперечності (протиріччя). Діалектична суперечність особлива. Це єдність таких протилежностей (сторін, характеристик, станів об'єкта), що не можуть існувати одна без одної і водночас намагаються заперечити («перебороти», «витіснити», «перетворити») одна одну.

Гегель розглядав діалектичний процес у вигляді тріади: теза (вихідний момент діалектичного розвитку); антитеза (момент зміни, що приховується у тезі); синтез («зняття» і тези, й антитези). «Зняття» означає набуття об'єктом нової якості, де наявні ознаки і тези, й антитези. Тобто заперечення старого (того, що віджило) новим (тим, що відповідає потребам) є «утриманням» позитивних ознак старого з доповненням їх новим. Це ідея спадковості у процесі розвитку.

У цілому ж Г. Гегель підніс процес філософування на новий рівень, заклавши основи діалектичного сприйняття світу. Його філософія разом з філософськими роздумами інших німецьких класиків-ідеалістів спричинила формування німецької матеріалістичної філософії.

4.3. Філософія марксизму

Філософські ідеї **Карла Маркса** (1818 – 1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820 – 1895), завдяки їх рішучим закликам не пояснювати, а змінювати світ, на початку ХХ ст. були чи не найпопулярнішими у світі. Це трапилося тому, що вони потрапили на благодатний соціально-історичний ґрунт у другій половині ХІХ ст. Це період кардинальних змін у житті Європи. Усе це сприяло формуванню марксизму, основними напрямками якого є: 1) філософське осмислення світу; 2) економічна теорія; 3) вчення про побудову комуністичного суспільства. Марксистська філософія поділяється на дві частини: діалектичний матеріалізм, де з матеріалістичних позицій із застосуванням діалектичного методу розкриваються онтологічні, гносеологічні та методологічні проблеми пізнання світу; історичний матеріалізм), що діалектично осмислює зміни в суспільстві та проблеми людського існування.

Основні ідеї марксизму

Первинною (початковою, субстанційною) у системі буття є матерія. Вона об'єктивна (незалежна від людей), вічна, несотворима (причина сама собі) та має властивість відображення (завдяки чому її сприймають наші органи чуття). Ф. Енгельс відзначав, що матерія – це філософська категорія. Це абстрактне узагальнене уявлення про природний світ з усіма вищеозначеними властивостями (об'єктивності, вічності, відображуваності та ін.). Усі інші види буття (суспільне, індивідуальне людське, духовний світ) похідні від матерії.

Матерія, як і все, що від неї походить, перебуває у постійних змінах, ускладненнях, розвитку. Безперервний акт становлення, розвитку або занепаду відбувається за законами діалектики. Закони діалектики: закон взаємного переходу кількісних і якісних змін; закон єдності та боротьби протилежностей; закон заперечення заперечення.

Суспільного буття первинне. Буття визначає свідомість.

Виробничі відносини людей (відносини у процесі їх виробничої діяльності) - об'єктивний (незалежний від волі людей) матеріальний процес. Виробничі відносини виступають економічною структурою суспільства, його реальним базисом.

Діалектично досліджуючи історію суспільства, К. Маркс стверджував, що розвиток суспільства є закономірною зміною способів виробництва (здобування людьми засобів до життя: їжі, одягу, житла тощо відповідно до історичного рівня розвитку суспільства). У марксистській філософії в подальшому склалася традиція виділяти п'ять способів виробництва: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний, хоча К. Маркс називав їх більше (азійський, германський та ін.).

К. Маркс також помітив, що залежно від способу виробництва формується певний тип суспільства зі специфічним базисом і надбудовою, відповідним рівнем знань, мислення, побуту та ін. Цей стан суспільства він назвав суспільно-економічною формацією. (Знову ж таки у марксистській літературі їх виділяється п'ять: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична).

К. Маркс глибоко обґрунтовував соціально-історичний зв'язок між формаціями та закономірність їх зміни. Йдеться про ідею суспільного прогресу як цілісного і безперервного процесу: первісне суспільство закономірно змінюється рабовласницьким, рабовласницьке – феодальним, феодальне – капіталістичним, а те – соціалістичним, яке за К. Марксом є першою фазою комунізму. Кожна нова формація зароджується в надрах попередньої, застарілої та, набираючи сил, ламаючи основи старої, утверджується в історії.

Джерелом змін суспільно-економічних формацій, як пояснювали творці «Маніфесту Комуністичної партії», є антагонізм між власниками-експлуататорами та тими, кого вони експлуатують. Це вічна боротьба між рабовласниками та рабами, поміщиками та кріпаками, капіталістами та пролетарями тощо. Суперечності між експлуаторами й експлуатованими завжди закінчуються революційними змінами в суспільстві. Революції – це локомотиви історії. На кожній сходинці історичного розвитку суспільства постають свої основні класи, що визначають сутність і зміст певної формації. Наприклад, у капіталістичному суспільстві домінують буржуазія і пролетарі (робітники, яких нещадно експлуатують). Водночас селяни, торговці, ремісники тощо є класами неосновними, відсталими, непрогресивними. Основний клас має управляти класами неосновними.

Логіка суспільно-історичних змін за К. Марксом така, що експлуатований клас неодмінно перемагає в класовій боротьбі, заперечуючи клас своїх експлуататорів. Тому перемога пролетарської революції (злам капіталістичної формації в основі) є об'єктивною закономірністю суспільного прогресу. Пролетаріат – переможець, як основний клас, неодмінно має встановити свою диктатуру в політичному житті та соціальних відносинах. Диктатура пролетаріату – це обов'язковий перехідний період від капіталізму до соціалізму (першої фази комунізму), це початок шляху до зникнення класів узагалі. Безпосередньо з комунізму починається історія людства, до нього – це передісторія.

Основоположники марксизму створили досить гуманне вчення про людину. Людина для них за родовою сутністю є активною і

творчою істотою з доцільним життям. Вона має беззастережне право на самореалізацію. Це – особистість у суспільстві. Це – індивідуальність у визначенні сенсу свого життя. Вільний розвиток кожного, як зазначено в «Маніфесті Комуністичної партії» є умовою вільного розвитку всіх.

Але за капіталістичних умов людина праці відчужується від своєї родової сутності. Жорстока експлуатація позбавляє її зацікавленості в результатах власної діяльності, які належать власникові. Крім того, виснажлива праця позбавляє робітника можливості духовного розвитку і навіть повноцінного спілкування з іншими людьми. Ці жорстокі умови створюються приватною власністю. Для нормального життя і розвитку людини приватну власність необхідно ліквідувати, так учили класики марксизму.

Тема 5.

УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

5.1. Становлення української філософської думки

Безпосередньо глибокі філософські роздуми на нинішніх теренах України з'явилися в добу Київської Русі. У цей час великокняжа влада вимагала єдинобожжя. Так вирішувалися дві суттєві проблеми: боготворення влади престольного князя і духовна консолідація різноплемінного населення.

У знаменитому «Слові о полку Ігоревім» синтезовані філософські роздуми про соціальну відповідальність, необхідність консолідації зусиль суспільства для захисту батьківщини, про честь і гідність людини.

Юрій Дрогобич (бл. 1450 – 1494) у своїх творах висловлював думки про соціальну справедливість, звеличував силу знання і людський розум. А **Павло Русин** (бл. 1470 – 1517) був прихильником природного права людини на вільне і повноцінне життя. Він переконував, що історію творять люди, а не окремі правителі, як тоді вважалося.

Видатний політик, письменник, історик і філософ XVI ст. **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513 – 1566) наполегливо захищав історичні та культурні надбання українського народу. Він постійно звертався до його славного історичного минулого і вніс багато нового в осмислення суспільного життя і долі людини. **Іван Вишенський** (бл. 1550 – 1620) як духовна особа оперував теологічними принципами розуміння світу і сенсу людського життя. Проте в його творах звучали і реальні, «земні» думки.

Вагомий внесок у розвиток філософських основ світосприйняття українців зробили діячі культурно-освітнього осередку у м. Острозі (1576 – 1636): як його засновник князь Костянтин, так і викладачі, письменники, митці (Г. Смотрицький, Д. Наливайко, А. Римша та ін.). А братства, що створювалися у XVII ст. по всій Україні для захисту православ'я від католицизму, несли широким верствам населення шкільну освіту, підтримували духовну мужність народу, його самобутність і розгорнення власної світоглядної традиції. Так, завдяки підтримці київського братства творив перший український філософ Касіян Сакович. Проте розквіту українська філософія набула в Києво-Могилянській академії.

Основним осередком формування класичної філософії в Україні стала **Києво-Могилянська академія**. В ній постійно діяв філософський факультет, де курс філософії охоплював усі на той час філософські проблеми.

Значний внесок у становлення української класичної філософії зробили професори академії Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Кроковський, С. Яворський та багато інших. Мислення філософів академії пізнішого періоду – Т. Прокоповича, Л. Дубневича, М. Козачинського, Г. Кониського – було близьким до західних взірців філософської думки Нового часу. Вони широко використовували наукові досягнення Ф. Бекона, Р. Декарта, Д. Локка, М. Коперніка, Г. Галілея.

Завдяки цьому філософія в академії відмежовувалася від теології, чим досягалось об'єктивне усвідомлення світу й людського буття. Вже Й. Кононович-Горбацький, читаючи філософський курс у 1639 – 1642 рр., чітко відокремлював богословський і суто філософський напрями у світобаченні. І хоча, на жаль, значна кількість академічних філософських творів до нас не дійшла, а ті, що наявні, – до кінця не вивчені, є підстави для певних узагальнень.

Академічні архіви свідчать про глибоке знання викладачами філософії державницьких поглядів С. Оріховського-Роксолана, а також суджень того, хто сховався за іменем Христофора Філалета, який у своєму творі «Апокрисіс» засуджував несправедливість загарбання поляками українських земель і поневолення народу. На розвиток державницьких ідей особливо вплинула визвольна війна 1648 – 1654 рр. Вона розколола викладачів філософії в академії та її випускників на дві групи. Одні з них (Стефан Яворський, Теофілакт Лопатинський, Теофан Прокопович) доводили необхідність уходження України в Росію.

Друга, більш численна група педагогів і випускників академії виступала за незалежність України та розбудову власної держави. В

цьому були глибоко переконані Сильвестр Косів, Йосип Тринза, Мелентій Дзик, особливо Іван Мазепа, Пилип Орлик, Данило Нечай та більшість козацьких полковників-вихованців академії.

Деякі випускники академії теоретично обґрунтовували, якою має бути українська держава. Так, її бачив складовою українсько-польсько-литовської конфедерації український державний діяч, автор Гадяцького трактату (1658), випускник академії Юрій Немирич. На його думку, Україна повинна мати власні уряд, військо, суд, скарбницю тощо.

Ще чіткіше сформулював право українського народу на самовизначення й незалежність автор першої української конституції (1710) та політичного документа «Вивід прав України», один з випускників академії **Пилип Орлик** (? – 1742). Як прибічник ідеї договірного походження держави, він був переконаний у необхідності республіканського устрою України: вибору народом гетьмана, всіх вищих урядовців, місцевої влади. П. Орлик обґрунтовував необхідність оцінки всіх дій щодо України з боку інших країн з позицій міжнародного права.

Спробував на практиці реалізувати історичне право України на самостійне життя також випускник академії – гетьман Іван **Степанович Мазепа** (1744 – 1809), збройно виступивши проти диктату Москви.

Таким чином, освіта та виховання у Києво-Могилянській академії, в тому числі й академічна філософська думка, активно сприяли національно-культурному і соціально-політичному розвитку українського суспільства. Тисячі вихованців академії несли в народ гуманістичні ідеї, плекали національні традиції, мову, культуру, освіту. Значна їх кількість брала активну участь у національно-визвольній боротьбі.

Особливе місце в українській філософській думці посідає **Григорій Савич Сковорода** (1722 – 1794). В його ученні про дві натури (видиму і невидиму) у трьох світах – мікро, макро та символічному – чітко простежується думка про вічність матерії. Водночас у природних таємницях філософ убачає результат божественного впливу, як єдність очевидного й потайного, знаного для людей і прихованого від них. Світ у розумінні Г. Сковороди постійно змінюється, він суперечливий, перебуває у вічному русі. Філософ уважав, що «с переменной сущности одно становится другим по своему Батию».

Розкриваючи проблеми пізнання світу, Г. Сковорода звертається до думки старогрецьких філософів про людський вимір усього існуючого. У нього людина є найвищою визначеністю світу. «Если

хочем измерить небо, землю и моря, – розтлумачував він, – должны, во-первых, измерить самих себя». Найважливішою ознакою філософії Г. Сковороди є її високий гуманізм і моральність. Це філософія добра, милосердя і доброчесності. Вона возвеличує людину праці й різко засуджує ледаря, уважаючи його причиною суспільного нещастя.

Знаменита сковородинівська ідея «сродності праці» впливає з уявлення про справжнє людське щастя, коли людина отримує задоволення від результатів своєї діяльності. Шлях до цього Г. Сковорода вбачав у вихованні й освіті. Г. Сковорода справив великий вплив на подальший розвиток української філософської думки.

Розквіт філософської думки Просвітництва та гуманізму в Україні сприяв розвиткові національної свідомості народу, про що свідчить діяльність **Кирило-Мефодіївського товариства** (1845 – 1847). Політичні погляди членів товариства щодо спільної мети – досягнення свободи й національної незалежності українського народу збігалися, а щодо методів досягнення цієї мети – ні. Наприклад, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та інші відстоювали помірковану позицію, а Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, М. Савич – більш радикальну. Проте всі вони були демократами, всі виступали проти кріпосництва, за розвиток української культури, незалежне життя народу.

Кирило-мефодіївці зробили важливий внесок у соціальну філософію, висвітлюючи проблеми суспільного устрою та прогресу, розвитку української національної культури та справедливих соціальних відносин. Тут пріоритет належить видатному історикові, етнографу, письменникові **Миколі Івановичу Костомарову** (1817 – 1885). Свої соціально-філософські погляди він узагальнив у програмі товариства «Закон Божий (Книга буття українського народу)»: незалежність і рівноправність України серед слов'янських народів, її республіканський державний устрій; скасування кріпацтва, забезпечення вільного життя народу України; конфедеративний зв'язок усіх слов'янських держав за умови їх незалежності; вільний розвиток української мови, культури й освіти всього народу; усунення мовної та релігійної дискримінації.

Тарас Григорович Шевченко (1814 – 1861) закликає до рішучих дій заради покращання долі народу. Вся поезія Кобзаря – суто соціальна. За наявності глибокого ліризму, патріотичних нот кожний твір проникнутий роздумами про людську долю, боротьбу добра і зла, правди і кривди, надією на краще життя в Україні. Є всі підстави стверджувати, що пророцтва Т. Шевченка ґрунтуються на філософському осмисленні світу й місця людини в ньому. Для

нього світ безмежний, а людина – вільна. Життя і діяльність різних поколінь поєднані історичною традицією, культурою, духовністю.

5.2. Російська філософія XIX – початку XX ст.

Російська філософська класика XIX ст. несли світу глибоко вистраждану досвідом поколінь істину: немає і не може бути та який мети, заради якої була б припустима жертва хоча б в одне людське життя, в одну краплю крові, в одну дитячу сльозинку. Російська філософія – це філософія попередження. Її лейтмотив – моральне вето на будь-який «прогрес», будь-який соціальний проект, якщо вони розраховані на примус, насильство над особистістю.

Лідери **слов'янофільства** – А.С.Хом'яков (1804 – 1860), І.В.Кириївський (1806-1856) – виступили з обґрунтуванням самобутнього шляху історичного розвитку Росії, не тільки відмінного, але й в чомусь протилежного західноєвропейському. Плоди цивілізації в Європі, вважали вони, в загальнолюдському вимірі обертаються скоріше втратами, чим придбаннями, тому що вони оплачені дуже важкою ціною – утратою цілісності людської особистості, перетворенням людини з «образа і подоби божого» в просту статистичну одиницю буржуазного ринку. Що ж можна протиставити цьому? Земельну громаду й артіль. А з ними – істини і завіти православ'я.

Суперечка слов'янофілів із західництвом XIX століття дозволило на користь останніх. Причому програли не тільки слов'янофіли (у середині століття), програли і народники (до кінця століття): Росія пішла тоді по західному, тобто капіталістичному шляху розвитку.

В області гносеології це було загальне твердження про примат християнського одкровення, віри над раціональним знанням. Антиномію віри і знання, відому і для філософії Заходу, в російському (а не західноєвропейському) варіанті прагне дозволити філософія всеєдності, засновником і самим великим представником якої виступав ст. **С. Соловйов** (1853-1900). Гносеологічним аспектом ідеї всеєдності (тобто повного взаємопроникнення і елементів безлічі) стала слов'янська теорія цільного знання, що філософ протиставляв як раціоналізму західників, так і ірраціоналізму слов'янофілів. Це була ідея надірраціональності.

Найбільший знавець і теоретик марксизму – **Г.В.Плеханов** (1856-1918) – присвятив більшість своїх праць історико-філософському, гносеологічному і соціологічному аспектам матеріалістичного розуміння історії, справедливо думаючи, що саме в цій теоретичній побудові зосереджена центральне ядро

марксистського вчення в цілому. Науковий, матеріалістичний погляд на історію повинний виключити, по Плеханову, волюнтаризм, суб'єктивізм як в теорії, так і на практиці (у політику). Але саме така позиція видатного мислителя піддавалася довгі роки ostracism з боку офіційної більшовицької ідеології, а сам він знижений був нею до рангу лише “пропагандиста” марксистської теорії.

В.І. Ленін у роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909) в центр уваги поставив проблеми теорії пізнання, зв'язавши їх з новими відкриттями в області природознавства. Він вимагає бачити зіткнення партійних, класових інтересів, оцінюючи будь-які прояви ідеалістичної і релігійної думки як вираження ідеологічної, а в кінцевому рахунку – політичної реакції.

5.3. Сучасна світова філософія

Започаткував **позитивізм** французький філософ і соціолог Огюст Конт (1798 – 1857) «Курс позитивної філософії». Його «позитивне вчення» ґрунтується на ідеї вичерпаності філософії. Для О. Конта культура людства і свідомість людини проходять три стадії розвитку: релігійну, філософську і наукову. Дві перші пройдені, настав час третьої – наукової, оскільки лише наука дає позитивні (потрібні, правильні, однозначні) знання. Філософія ж, насамперед, є виявом світоглядної активності людей, а світогляд не завжди позитивний.

Неопозитивізм започаткував у першій половині ХХ ст. англійський логік Бертран Рассел (1872 – 1970). Усі фундаментальні поняття світу він запропонував виводити не з філософії, а з логіки. Проблемний простір філософії, на його погляд, розташований між наукою, релігією і буденною свідомістю. Логіка ж панує скрізь, оскільки метод логічного аналізу прийнятний на всіх рівнях освоєння світу. Це означає, що кожна філософська проблема має логічне завершення. На цій підставі робився висновок про пізнавальну обмеженість філософії та безмежне панування логіки.

Основним положенням **постпозитивізму** є ідея конвенціоналізму – попередньої домовленості дослідників про тлумачення вихідних понять, основних положень науки. Панує, як пояснюють постпозитивісти, не об'єктивна основа знань (реалії світу), а умовне визначення і пояснення предметів, подій, фактів тощо. На думку К. Поппера, не так уже й важливо під час з'ясування та пояснення руху небесних тіл, якою традицією користуватися (птолемеевською чи коперніківською), хоча їх сутність діаметрально протилежна. А Т. Кун у книзі «Структура наукових революцій»

переконує, що наукові досягнення завжди тимчасові, оскільки обов'язково старіють.

Особливістю **неотомізму** XX ст. стала спроба зосередити зусилля на збереженні миру на Землі, засудженні тероризму та інших форм насилля; заклики виявити реальну турботу про населення бідних країн, усіх знедолених. Ці ідеї – головна тема роздумів філософів-католиків: Ж. Марітена, Є. Жильсона, Г. Марселя, Т. де Шардена, а також філософів іудаїзму (М. Бубера), ісламу (М. Ікбали) та ін. Особливо впливовими стали заклики до миру, соціальної справедливості, взаємопорозуміння і високої моральності папи Івана-Павла II (1921 – 2005).

Екзистенціалізм розглядає людину як унікальну духовну істоту, здатну до вибору власної долі. Екзистенція трактується як протилежність есенції (суті). Якщо доля речей і тварин зумовлена, то якщо вони мають суть раніше існування, то людина набуває своєї суті в процесів свого існування. Основним проявом екзистенції є свобода, яка має на увазі відповідальність за результат свого вибору. Справжня філософія, з точки зору екзистенціалізму, повинна виходити з єдності об'єкту і суб'єкта. Ця єдність втілена в «екзистенції», тобто деякій ірраціональній реальності.

Згідно з філософією екзистенціалізму, щоб усвідомити себе як екзистенцію, людина повинна опинитися в «граничній ситуації». В результаті світ стає для людини близьким. Істинним способом пізнання, способом проникнення у світ екзистенції проголошується інтуїція («екзистенціальний досвід» у Марселя, «розуміння» у Хайдеггера, «екзистенціальне осяяння» у Ясперса). Ідеальна свобода - це свобода від суспільства.

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ ДО І РОЗДІЛУ

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Тема 1.

1. Що вивчає філософія?
2. Що таке мудрість? Яка різниця між мудрою і розумною людиною?
3. Назвіть відмінності об'єкта і предмета вивчення філософії.
4. Які головні проблеми філософського знання?
5. Які особливості світогляду?
6. Як співвідносяться філософія і світогляд?
7. З якими науками найбільш тісно пов'язана філософія?
8. Які функції виконує філософія?
9. Яка найголовніша функція філософії?
10. У чому полягає значення філософських знань для юриста?

Тема 2.

1. Яка проблематика староіндійської філософії?
2. У чому специфіка упанішад?
3. Які особливості філософії Стародавнього Китаю?
4. Яка основна риса конфуціанства?
5. У чому проявляється специфіка даосизму?
6. Які основні школи античності?
7. У чому специфічність поглядів Сократа?
8. Що таке філософський ідеалізм Платона?
9. Які особливості філософських поглядів Арістотеля?
10. Яка проблематика стародавньої римської філософії?

Тема 3.

1. Які особливості філософії Середньовіччя?
2. Що означає термін «геоцентризм»?
3. Які особливості патристики і схоластики?
4. У чому сутність номіналізму і реалізму?
5. Які особливості філософських ідей Фоми Аквінського?
6. У чому проявляється гуманізм епохи Відродження?
7. Що означає термін «антропоцентризм»?
8. У чому полягає відмінність філософії Нового часу від попередніх етапів її розвитку?
9. Що таке емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу?
10. Які основні ідеї французького Просвітництва?

Тема 4.

1. Що таке критична філософія І.Канта?
2. Яке значення категоричного імперативу Канта для людських відносин?
3. Який вклад Г. Гегеля у розвиток діалектики?
4. У чому особливості антропологічного принципу Л.Фейєрбаха?
5. Який зміст марксистської теорії розвитку суспільства?
6. У чому особливості терміну «суспільно-економічна формація»?
7. Який основний зміст марксистської антропології?
8. Які роботи К. Маркса характеризують ідеологію комунізму?
9. У якій роботі Ф.Енгельс розкриває особливості розвитку природи?
10. Які основні філософські ідеї Ф. Шеллінга і Й. Фіхте?

Тема 5.

1. Які характерні риси властиві українській філософії?
2. Які періоди можна виділити і історії вітчизняної філософії?
3. У чому особливості філософських ідей Г. Сковороди?
4. Охарактеризуйте проблематику ідей українських революціонерів-демократів.
5. Які основні тенденції неklasичної філософії кінця ХІХ століття?
6. Які особливості сучасної світової філософії?
7. У чому сутність проблеми ірраціонального у філософії ХХ століття?
8. Які характерні риси філософії позитивізму?
9. Які особливості релігійно-філософського напрямку ХХ століття?
10. У чому специфіка філософії екзистенціалізму?

ТЕМИ НАУКОВИХ РОБІТ

Тема 1.

1. Особливості філософії як форми духовного осягнення світу.
2. Міф, релігія, філософія: спільне та специфічне.
3. Філософія і світогляд.
4. Філософія і право.
5. Історичні типи світогляду.
6. Людина як вища цінність у системі філософського знання.
7. Роль філософії в житті людини і суспільства.
8. Джерела та особливості філософського знання.
9. Співвідношення філософії і науки.
10. Структурні елементи світогляду.

Тема 2.

1. Специфіка східної парадигми світорозуміння.
2. Чотири «благородних істини буддизму»: філософський контекст.
3. Сенс життя людини за філософією йоги.
4. Упанішади-філософська частина Вед.
5. Давньоіндійська філософія і сучасність.
6. Виникнення давньогрецької раціоналістичної думки.
7. Космос і Логос у античній філософській традиції.
8. Проблема людини в філософії Сократа.
9. Платонівська «ідеальна держава» і сучасність.
10. Поняття душі у філософії Арістотеля і сучасність.

Тема 3.

1. Теоцентричність мислення періоду Середньовіччя.
2. Вплив античної філософії на становлення схоластики.
3. Сутність філософського вчення Фоми Аквінського.
4. Аврелій Августин як представник середньовічної патристики.
5. Особливості номіналізму і реалізму.
6. Епоха Ренесансу як етап розвитку європейської філософії.
7. Специфіка гуманізму епохи Відродження.
8. Емпіризм і раціоналізм як основні напрями у філософії Нового часу.
9. Раціоналістичні системи Спінози і Г. Лейбніца.
10. Специфіка основних напрямів французького Просвітництва.

Тема 4.

1. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
2. Філософія І. Канта як перехідна ланка між раціоналізмом Просвітництва і романтично забарвленою філософією XIX ст.
3. Ідея «коперніканського перевороту» в філософії І. Канта та її сучасне значення.
4. Філософія людського «Я» Фіхте.
5. Особливості натурфілософії Шеллінга.
6. Філософія Л.Фейєрбаха та її вплив на європейську філософію.
7. Вчення Г. Гегеля про абсолютну ідею.
8. Передумови виникнення марксистської філософії.
9. Вчення К.Маркса про суспільно-економічну формацію.
10. Роль Ф.Енгельса у розвитку діалектики.

Тема 5.

1. Філософська думка Київської Русі в контексті давньоруської духовності.
2. Філософські ідеї українських гуманістів та їх сучасне значення.
3. Філософська думка Києво-Могилянської академії.
4. Життя та філософська творчість Г. Сковороди.
5. Філософські погляди західників та слов'янофілів.
6. Філософські погляди В.І.Леніна.
7. Проблема людини в екзистенціальній філософії.
8. Сучасна філософська герменевтика: основні проблеми й етапи розвитку.
9. Проблема людини в філософсько-релігійній концепції П'єра Тейяра де Шардена.
10. Класика і сучасність: дві епохи в розвитку філософії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання до теми 1.

1. Підготуйте філософське есе на тему «Філософія та межі тисячоліть». Складіть таблицю із зазначенням представників сучасної філософії.
2. Охарактеризуйте соціальні та гносеологічні корені матеріалізму та ідеалізму.
3. Прочитайте статтю А. Баумейстера «Філософські засади після ХХ століття» // Філософська думка. – 2012. – № 3. – С. 15 – 29. Випишіть його міркування щодо призначення філософії у сучасному світі.
4. Прореферуйте статтю А.Н.Чумакова, А.Д.Корольова, А.В. Дахіна А.В. «Філософія у сучасному світі: діалог світоглядів» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 3 – 16. Розкрийте особливості філософського світогляду.

Завдання до теми 2.

1. Назвіть традиційні школи Стародавньої Індії і Китаю. Складіть таблицю, зазначивши окремо індійські і китайські школи. Порівняйте їх.
2. Прочитайте статтю Д.В.Бугая «Справедливість» в платонівських діалогах: «Апологія Сократа» і «Крітон» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 123 – 134. Які риси античної філософії виділяє автор?
3. Дайте письмове пояснення і схематичне зображення апорії Зенона «Ахіллес і черепаха».
4. Складіть словник ключових понять античної філософії.

Завдання до теми 3.

1. Прочитайте твір Ф.Аквінського «Сума теології» // Антологія мирової філософії. В 4-х томах. Том 1.- Ч. 2. Випишіть п'ять доказів буття Бога, які він наводить. Порівняйте їх з «онтологічним доведенням буття Бога» А. Кентерберійського.
2. Складіть словник ключових понять філософії Нового часу.
3. Напишіть філософське есе на тему «Мета виправдовує засоби її досягнення».
4. Проаналізуйте суспільно-політичне вчення Т.Гоббса.

Завдання до теми 4.

1. Складіть таблицю «Філософські ідеї Канта і Гегеля».

2. Сформулюйте особливості філософської антропології Л.Фейєрбаха.
3. Прочитайте роботу К.Маркса «Економічно-філософські рукописи 1844 р.» (Маркс К., Енгельс К. Твори. – Т.42. – С. 92 – 95, 119 – 126, 160 – 169). Запишіть і прокоментуйте тлумачення Марксом терміну «відчужена праця».
4. Охарактеризуйте натурфілософські ідеї Ф.Енгельса. Який внесок філософа у розвиток еволюціонізму?

Завдання до теми 5.

1. Охарактеризуйте основні положення і значення для розвитку філософії праці В.Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (В.І.Ленін. Повне зібрання творів. – Т.18.)
2. Зробіть (письмово) порівняльний аналіз філософських ідей Г.Сковороди і Сократа. Чому Сковороду часто називають «українським Сократом»?
3. Які особливості філософії представників Києво-Могилянської академії? Назвіть найбільш відомих її представників.
4. Яка проблематика сучасної світової філософії? Складіть таблицю за такою схемою:

№ з/п	Назва течії та її найвидатніші представники	Що в ній абсолютизується	Зміст її основних положень

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Завдання до теми 1.

1. Яке значення вкладав у поняття «філософія» Піфагор?
 - а) способи правильного мислення;
 - б) любов до мудрості;
 - в) інтелектуальна культура суспільства;
 - г) певний спосіб адаптації людини до природи і суспільства;
 - д) життєва мудрість.
2. Філософія виникла:
 - а) у VI - V ст. до н.е.;
 - б) у IX - VIII ст. до н.е.;
 - в) у II ст. до н.е.;
 - г) у I ст. н.е.;
 - д) VI – V ст. н.е.
3. Хто із стародавніх філософів уперше використовує поняття «філософія»?
 - а) Конфуцій;
 - б) Фалес;
 - в) Піфагор;
 - г) Сократ;
 - д) Платон.
4. Що є предметом філософії?
 - а) людина та її сутнісні виміри;
 - б) суспільство і його історія;
 - в) людина = світ;
 - г) природа у всій її багатоманітності;
 - д) найбільш загальні закони розвитку суспільства і мислення.
5. Яка із зазначених дисциплін не входить до складу філософії?
 - а) логіка;
 - б) філологія;
 - в) онтологія;
 - г) естетика;
 - д) антропологія.

Завдання до теми 2.

1. Автором відомого філософського трактату “Метафізика” є:
 - а) Арістотель;
 - б) І.Кант;
 - в) Г.Сковорода;
 - в) Платон;
 - г) Сократ.

2. Вислів «*Все тече, все змінюється*» належить:

- а) Фалесу;
- б) Піфагору;
- в) Юму;
- г) Ніцше;
- д) Геракліту.

3. Це неправильно, що Платон:

- а) був засновником атомізму;
- б) вірив, що душа безсмертна;
- в) був прихильником гедонізму;
- г) створив теорію ідеальної держави.

4. Як називалась перша філософія у Арістотеля?

- а) діалектика;
- б) аналітика;
- в) логіка;
- г) метафізика.

5. Що є першоосновою світу за Фалесом?

- а) Бог;
- б) атом;
- в) вогонь;
- г) вода;
- д) повітря.

Завдання до теми 3.

1. Емпіризм, це:

- а) вчення про самотність людини;
- б) теорія пізнання;
- в) вчення про розвиток;
- г) вчення про пізнання світу розумом;
- д) вчення про пізнання світу через досвід.

2. Що стверджує пантеїстична картина світу?

- а) природа і Бог – абсолютно протилежні речі;
- б) природа є, а Бога немає;
- в) людина панує над природою, адже сама є Богом;
- г) Бог природу не створював, а лише людину;
- д) Бог і природа тотожні.

3. Хто автор відомого висловлювання: “Мислю – отже існую”?

- а) Тарас Шевченко;
- б) Фома Аквінський;
- в) Рене Декарт;
- г) Ж.Ж.Руссо;
- д) Сократ.

4. Який із перелічених напрямків був характерний для філософії Відродження?

- а) антропоцентризм;
- б) теоцентризм;
- в) космоцентризм.

5. Раціоналізм, це:

- а) вчення про пізнання світу розумом;
- б) теорія суспільного розвитку;
- в) вчення про буття;
- г) філософія культури;
- д) вчення про пізнання світу через досвід.

Завдання до теми 4.

1. Яке значення вкладав в поняття “діалектика” Гегель?

- а) способи правильного мислення;
- б) любов до мудрості;
- в) інтелектуальна культура суспільства;
- г) вчення про розвиток та загальний зв'язок;
- д) певний спосіб адаптації людини до природи і суспільства.

2. Хто з цих філософів є представником німецької класичної філософії?

- а) Ніцше;
- б) Шопенгауер;
- в) Хайдегер;
- г) Гегель;
- д) Шелер.

3. Родоначалником німецької класичної філософії являється:

- а) Гегель;
- б) Кант;
- в) Маркс;
- г) Енгельс.

4. Принцип розвитку був найбільш продуктивно розроблений:

- а) Кантом;
- б) Гегелем;
- в) Фейєрбахом.

5. Основною ідеєю праці К.Маркса «Економічно-філософські рукописи 1844 р.» є:

- а) ідея класової боротьби;
- б) ідея взаємозв'язку традиції гуманізму з атеїстичним запереченням релігійних ілюзій;
- в) ідея відчуження в суспільстві, де панує приватна власність і подолання відчуження в історичній перспективі;

г) політико-економічний аналіз капіталістичної дійсності на основі філософської традиції німецької класичної філософії і теорії утопічного соціалізму.

Завдання до теми 5.

1. *Роботу «Філософські зошити» написав:*

- а) Ленін;
- б) Маркс;
- в) Шеллінг;
- г) Плеханов;
- д) Енгельс.

2. *Як називаються основні поняття, які розвивались мислителями: М Федоровим, В.Вернадським, К Ціолковським, Д.Чижевським?*

- а) стихійний матеріалізм;
- б) космізм;
- в) герменевтика;
- г) екзистенціалізм;
- д) феноменологія.

3. *Що означає поняття «екзистенція»?*

- а) вчення про логіку як загальну систему знаків;
- б) вчення про буття;
- в) вчення про практику;
- г) філософія існування.

4. *Хто з цих філософів є представником філософії структуралізму?*

- а) А.Камю;
- б) Ж. Дерріда;
- в) М.Хайдеггер;
- г) Ж.Марітен;
- д) К.Попер.

5. *Ідеологію українського національного радикалізму розробив:*

- а) П. Куліш;
- б) М. Грушевський;
- в) І. Марчук;
- г) Д. Донцов.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

Антропологія філософська – філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

Антропоцентризм (грец. *anthropos* – «людина» і *centrum* – «центр») – філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Апологети (грец. *apologetikos* – «захисний») – ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертуліан, Оріген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

Апорія (грец. *aporia* – «непрохідність, безвихідь») – проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостереження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (апорії руху – Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття А. близьке за змістом до антиномії.

Апостеріорі (лат. *a posteriori* – «з наступного») – знання, набуте в процесі досвіду.

Апріорі (лат. *a priori* – «з попереднього досвіду») – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості без досвіду, не набуті з досвіду. У філософії І. Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до А. є поняття апостеріорі.

Атман – дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

Брахман – світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.

Будда – 1) Сіддхартха Гаутама, який є засновником і основоположником буддійської релігії; 2) антропоморфний символ, який втілює в собі ідеал межі духовного розвитку; 3) людина, що досягла найвищого ступеня духовного розвитку.

Буддизм – найдавніша світова релігія, яка виникла в VI–V ст. до н. е. в Індії і набула поширення в Південно-Східній, Центральній Азії та на Далекому Сході. Стверджує, що життя є страждання, позбутись яких можна шляхом відмови від бажань і досягнення нірвани.

Верифікація – у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів. Неопозитивісти прийшли до висновку, що релігійні та філософські твердження, на відміну від

наукових, не підлягають верифікації. Поппер розвинув принцип В. до фальсифікації.

Відчуження – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні – це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) і марксизмі.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* – «залежність від волі») – течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.

Вульгарний матеріалізм – течія в матеріалізмі XVIII–XIX ст. (Кабаніс, Бюхнер, Фохт), яка спрощено зводила свідомість людини до фізіологічних процесів. Особливості мислення вони визначали залежно від клімату, їжі та ін.

Гедонізм (грец. *hedono* – «насолада») – етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітники та ін.).

Герменевтика (грец. *hermeneuein* – «пояснювати, тлумачити») – філософський метод тлумачення і розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, у якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гуманізм (лат. *humanus* – «людяний») – 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з «вічних цінностей» і «природних прав». Г. долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеження у ставленні до людини.

Дао – одне з основних понять китайської філософії, означає вічне, незмінне, безформне, непізнаване начало всіх речей і явищ.

Даосизм – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону Дао.

Джайнізм – одна з неортодоксальних систем індійської філософії, яка виникла у VI ст. до н. Це система онтологічного плюралізму, основою якого є вчення про таттви - матеріалу, з якого побудовано світ, і водночас істини, з якої складається знання.

Деїзм (лат. *deus* – «бог») – філософське вчення, згідно з яким бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи.

Діалектичний матеріалізм – термін, яким позначалась філософія К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Г. Гегеля була ідеалістичною, а матеріалізм Л. Фейєрбаха був недіалектичним (метафізичним). К. Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

Дуалізм (лат. *dualis* – «двоятий») – світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу. У людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанова на всезагальне – моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

Екзистенціалізм (лат. *existentia* – «існування») – суб'єктивістське вчення, у якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

Елеати – представники давньогрецької філософської школи VI–V ст. до н. е., яка протиставляла мислення чуттєвому сприйняттю, висунула вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття.

Еманація (грец. *emanatio* – «витікання») – у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

Емпіризм (грец. *empeiria* – «досвід») – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Енциклопедисти – французькі мислителі-просвітники (Дідро, Даламбер, Монтеск'є, Вольтер, Руссо та ін.), які брали участь у виданні «Енциклопедії» – першого твору, що систематизував наукове знання того часу.

Ідеалізм – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо. Згідно з І. духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють об'єктивний (Платон, Г. Гегель) і суб'єктивний (Берклі, Мах) ідеалізми.

Індуїзм – поширена в сучасній Індії релігія, в основу віровчення якої покладено релігійно-філософські ідеї брахманізму та ведичні традиції.

Інтуїтивізм – течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (А. Шопенгауер, А. Бергсон).

Ірраціоналізм (лат. *irrationalis* – «несвідомий, нерозумовий») – учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

Історичний матеріалізм – соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними чинниками.

Історія філософії – галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відношення людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

Йога – в індійській традиції один із 6 ортодоксальних (брахманських) напрямів, у якому створено систему послідовного очищення і просвітлення розуму, а також комплекс особливих практичних вправ для досягнення стану «звільнення» душі від тягара тіла, матерії.

Карма – закон відплати за моральні вчинки в минулому (буддизм), який діє при перевтіленні після смерті людини в іншу істоту.

Картезіанство – напрям у філософії у XVII–XVIII ст., теоретичною основою якого було вчення Р. Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категоричний імператив – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений І. Кантом. Суть його І. Кант формулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

Конфуціанство – комплекс давньокитайських філософських, релігійних, етичних доктрин, сформованих Конфуцієм. У їх основі – питання моральної природи людини, її життя в родині, державі, суспільстві.

Конвенціоналізм (лат. *conventio* – «угода, договір») – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності», «економії мислення».

Креаціонізм (лат. *creatio* – «творення») – учення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

Лінгвістична філософія – напрям у сучасній філософії, який вважає головним завданням аналіз буденної мови (Райл, Остін, пізній Вітгенштейн).

Марксизм – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (так званий науковий соціалізм).

Матеріалізм – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього сущого, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини.

Містицизм (грец. *mystika* – «таємні обряди, таїнство») – релігійно-філософський світогляд, який вважає можливим досягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських вчень (Беме, Сведенборгта ін.).

Моїзм – філософська школа стародавнього Китаю, створена Мо Дзи. Небо тлумачиться як взірєць для всіх людей, бо вимагає суспільної злагоди та взаємної любові.

Неоплатонізм – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля, щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

Неопозитивізм (грец. *neos* – «новий» і лат. *positivus* – «умовний, позитивний») – один із основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

Нірвана – злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

Ньяя – одна з ортодоксальних систем давньоіндійської філософії, у якій домінуючими є логіка і гносеологія.

Номіналізм (лат. *nomen* – «ім'я») – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

Об'єктивний ідеалізм – філософська система, згідно з якою першоосновою світу є духовна субстанція.

Панлогізм – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча себе субстанція, «сам себе пізнаючий розум» (Г. Гегель).

Пантеїзм (грец. *pan* – «усе» і *theis* – «бог») – філософське і релігійне вчення про присутність бога у єстві самої природи, ототожнення бога з природою, розчинення бога в природі, або, навпаки, природи у богах.

Патристика (лат. *pater* – «батько») – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II–VII ст.

Перипатетики – учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

Персоналізм – релігійно-філософська течія, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону – людину, Бога (американське відгалуження Боун, Хокінг, французьке – Муньє, Лакруа). Світ – сукупність духовних персон (на зразок монад Лейбніца).

Піфагореїзм – напрям у давньогрецькій філософії, який абсолютизував і обожнював поняття числа і проголошував його першоосновою світу та сутністю речей.

Плюралізм (лат. *pluralis* – «множинний») – філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц); учення, які визнають множинність поглядів на світ, істин. Характерний для соціологічних течій Заходу.

Позитивізм (франц. *positivisme* – «умовний, позитивний, побудований на думці») – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

Прагматизм (грец. *pragma* – «справа, дія») – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підкорення навколишнього середовища і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

Предмет філософії – найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства, мислення, всієї духовної культури.

Просвітництво – ідеологія молодого буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники Д. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Психоаналіз (грец. *psyche* – «душа» і *analysis* – «розкладання») – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

Реалізм (лат. *realis* – «суттєвий, дійсний») – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсали!) існують реально як сутності речей.

Релятивізм (лат. *relativus* – «відносний») – підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямом філософії (софісти, сенсуалісти-суб'єктивісти).

Санкх'я – одна з ортодоксальних систем індійської філософії, яка виникла у I ст. н.е. Визнає існування 2 начал: матеріального - пракриті (душа, природа) і духовного - пуруші (свідомості).

Сансара - вчення про перевтілення душі.

Світогляд - це система узагальнених поглядів на світ, на місце в ньому людини і його відношення до цього світу, а також засновані на

цих поглядах переконання, почуття, ідеали, що визначають життєву позицію людини, принципи поведінки і ціннісні орієнтації.

Семіотика (грец. *semeiotike* – «вчення про знаки») – наука про знакові системи. Основоположник – Ч. Пірс.

Сенсуалізм (лат. *sensus* – «почуття, відчуття») – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники Д. Локк, Д. Берклі, Е. Мах та ін. Поняття близьке за змістом емпіризму.

Скептицизм (грец. *skeptikos* – «той, що розглядає, досліджує») – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

Софізм – хибний силогізм (умовивід), якому надано видимість правильної форми для навмисного введення співбесідника в оману.

Софісти – давньогрецькі мислителі (Протагор, Горгій), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей).

Спіритуалізм (лат. *spiritualis* – «духовний») – інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

Стоїцизм (грец. *stoa* – *портик в Афінах, де збиралися стоїки*) – напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.

Структуралізм – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники – К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.

Суб'єктивний ідеалізм – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу.

Субстанція (лат. *substantia* – «сутність») – незмінна першооснова всього суцього. Згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу С. породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим началом. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти – Бога.

Схоластика (лат. *scholastikos* – «учений, шкільний») – філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Сцієнтизм (лат. *scientia* – «знання, наука») – абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Знецінює гуманістичні (релігійні,

етичні, естетичні та ін.) цінності й розглядає людину як біоробота. Поняття близьке за змістом до поняття «натуралізм».

Теоцентризм – принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

Томізм – філософське богословське вчення Ф. Аквінського і його послідовників. Наприкінці XIX ст. трансформоване в неотомізм.

Універсалії – загальні родові поняття. Питання про природу У. було предметом дискусії між номіналістами і реалістами.

Феноменологія (грец. *phainomenon* – «те, що з'являється») – філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як з'явою певної реальності, її самовияв і саморозкриття. Ф. не розкриває реальності, а засвідчує її такою, якою вона є.

Філософія – форма духовної діяльності, спрямована на постановку, аналіз і вирішення сутнісних світоглядних питань, пов'язаних з формуванням цілісного погляду на світ і на місце у ньому людини. Філософськими дисциплінами є метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика та ін.

«Філософія життя» – напрям у так званій некласичній філософії кінця XIX – початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники – Ф. Ніцше, В. Дільтей, Д. Бергсон, З. Фрейд.

Чарвака-локаята – матеріалістичне вчення Стародавньої Індії, яке не визнає авторитету Вед, не вірить у життя після смерті, заперечує існування Бога.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Баумейстер Андрій. Філософські засади після XX століття //Філософська думка. – 2012. – № 3. – С. 15 – 29.
2. Більярд Чарльз. Августин, Епікур та скептицизм стосовно зовнішнього світу // Філософська думка. – 2012. – № 1. – С. 102 – 119.
3. Бугай Д.В. «Справедливість» в платоновських діалогах: «Апология Сократа» и «Критон» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С.123 – 134.
4. Гусейнов А.А. Философия как утопия для культуры //Вопросы философии. – 2009. - № 1. – С. 11 – 16.
5. Декарт Р. Первоначала философии //Соч.в 2-х т. – М.,1989. – Т.1. – С.301 – 313.
6. Кант И. Критика чистого разума // Соч.в 6-ти т. – М.,1964. – Т.3.– С.683 – 702.
7. Гегель Г.Энциклопедия философских наук.-Т.1.Наука логики. - М.,1974.– С.85 – 104.
8. Губар О.М. Філософія. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 416 с.
9. Соловьев В.С.Философские начала целого знания // Соч.в 2-х т. – М.,1988.– Т.2. – С.179 –181; 227 – 229.
10. Історія філософії: словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - 2-ге вид., перероб. - К.: Знання України, 2012. – 1087 с.
11. Иванов В.В. Гуманитарные науки и будущее современной цивилизации // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 5 – 12.
12. Кенисарин А.М., Нысанбаев А.Н. Становление историко-философских идей в учениях Аристотеля и аль-Фараби //Вопросы философии. – 2005. - № 7. – С.136 – 145.
13. Крушинский А.С. Стиль мышления древнего Китая: логико-методологический аспект //Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 104 – 108
14. Кессиди Ф.Х. Гераклит и диалектический материализм //Вопросы философии. – 2009. – № 3. – С. 142 – 146
15. Лекторский В.А. Философия как понимание и трансформирование //Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 17 – 24.
16. Мудрагей Н.С. Против философии? Позвольте возразить! //Вопросы философии. – 2013 – № 9. – С. 106 – 116.

17. Попович М. Що таке філософія? // Філософська думка. – 2006. – № 1. – С. 3 – 24.
18. Россман В. Платон как зеркало русской идеи // Вопросы философии. – 2005. – № 4. – С. 38 – 50.
19. Стан і перспективи українського антикознавства («круглий стіл» «Філософської думки») // Філософська думка. – 2012. – № 1. – С. 5 – 25.
20. Степанянц М.Т. Знание и вера: многообразие культурных подходов // Вопросы философии. – 2007. – № 2. – С. 3 – 13.
21. Сачков Ю.В. Фундаментальные науки как стратегический ресурс развития // Вопросы философии. – 2007. – № 3. – С. 76 – 89.
22. Степин В.С. Конструктивные и прогностические функции философии // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 5 – 10.
23. Тягло О.В., Кривуля О.М., Воропай Т.С. Філософія. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – С. 21– 85.
24. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». - Х. : Право, 2013. - 431 с.
25. Філософія (В.Х. Арутюнов, С.В. Бондар та ін.).- К.: КНЕУ, 2008. – 310 с.
26. Філософія (за ред. І. Ф. Надольного). - К: Вікар, 2007. – 455 с.
27. Філософія: Словник-довідник (І.Ф.Надольний, Г.Б.Черушева, В.В.Пархоменко та ін.). – К.: «Видавництво Дельта», 2009. – 284 с.
28. Чумаков А.Н., Королёв А.Д., Дахин А.В. Философия в современном мире: диалог мировоззрений // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 3 – 16.

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ АУДИТОРНОГО ВИВЧЕННЯ

Тема 6.

МЕТАФІЗИКА

6.1. Поняття метафізики. Метафізика і онтологія

Метафізика - філософія буття, наука про граничні і надчуттєві принципи і засади буття.

Термін метафізика походить від сполучення грецьких *μετά* (*metá*) (після) і *φυσικά* (фізика). Тобто метафізика - це те, що йде після фізики. Так назвали учні Арістотеля один із його творів, що не потрапили до твору «Фізика».

Поняття «метафізика» в історико-філософському аспекті має ряд значень:

- метафізика - це вчення про надчуттєві, недоступні досвідові принципи і начала буття (існування світу);
- метафізика - це синонім філософії;
- метафізика в переносному розумінні (буденному) вживається для означення чогось абстрактного, малозрозумілого, умоспоглядального;
- метафізика - це наука про речі, спосіб з'ясування світоглядних питань (сенси життя - основне питання філософії тощо), які не піддаються досягненню за допомогою експерименту та методів конкретних наук;
- метафізика - це концепія розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці. В значенні «антидіалектика» термін «метафізика» запровадив у філософію Гегель.

Термін «метафізика» означає: 1) «мета» (з грецької – між, після, через) – префікс, що характеризує проміжний стан речі, її зміну, переміщення тощо; 2) в сучасній науці вживається для позначення складних систем, наприклад, метатеорія (теорія про теорію), метаматематика, металогіка, метagalactica. «Фізика» – природа, наука про природу, що вивчає загальні властивості матеріального світу. Термін «метафізика» дослівно означає «після фізики». Даний термін був вперше застосований у зв'язку з класифікацією філософської спадщини Арістотеля Андроніком Радоським (1-е століття до нашої ери), який об'єднав різні лекції і замітки Арістотеля з філософії під такою назвою. Згодом термін “метафізика” набув іншого, більш широкого філософського значення.

Поняття «метафізика» в історико-філософському аспекті має ряд значень: 1) метафізика – це вчення про надчуттєві, недоступні досвідові принципи і начала буття (існування світу); 2) метафізика –

це синонім філософії; 3) метафізика в переносному розумінні (буденному) вживається для означення чогось абстрактного, малозрозумілого, умоспоглядального; 4) метафізика – це наука про речі, спосіб з'ясування світоглядних питань (сенси життя, основне питання філософії тощо), які не піддаються досягненню за допомогою експерименту та методів конкретних наук; 5) метафізика – це концепція розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці. В значенні «анти діалектика» термін «метафізика» запровадив у філософію Гегель.

Онтологія – це вчення про буття, розділ філософії у якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого. Поняття «онтологія» не має однозначного тлумачення у філософії. І це не випадково. Воно складне, змістовне, багатогранне. Існує, принаймні, три значення цього поняття:

По-перше, під онтологією розуміють ту частину філософії, яка з'ясовує основні, фундаментальні принципи буття, першоначала всього сутнісного. Саме поняття «онтологія» у перекладі з грецької мови означає вчення про суще, сутнісне, найважливіше (онто – суще, сутнісне, логія – вчення). Це вчення про першооснови буття, про субстанцію, матерію, простір, час, рух, причинність тощо.

По-друге, у марксистській філософії поняття «онтологія» вживається для з'ясування сутності явищ, що існують незалежно від людини, її свідомості (та ж матерія, рух, розвиток, його об'єктивні закони і т.п.).

По-третє, у західній філософії в поняття «онтологія» теж включають найзагальніші принципи буття, але вони розглядаються на рівні надчуттєвої, надраціональної інтуїції. Це так звана «трансцендентальна онтологія» Гуссерля, «Критична онтологія» Гартмана, «фундаментальна онтологія» Хайдеггера тощо. Тобто, найзагальніші принципи буття у такому розумінні з'ясовуються лише інтуїтивно, а не в процесі практичної, пізнавальної діяльності людини, взаємодії суб'єкта і об'єкта.

6.2. Категорії «буття» і «небуття» як вихідні поняття метафізики

Буття – філософська категорія, що позначає: 1) все те, що ми бачимо, що реально існує; 2) все те, що ми не бачимо, але воно є у дійсності (наприклад, радіохвилі, іонізуюче випромінювання, електричне поле, внутрішня зміна тощо); 3) все те, що є уявним, нереальним (наприклад, уявлення про ідеальне, міфологічні образи); 4) реальність, яка існує об'єктивно, незалежно від свідомості людини

(природа, об'єктивні закони); 5) загальний спосіб існування людини, суспільства. Виходячи з вищевикладеного, основними формами буття є: буття речового, матеріального; буття суб'єктивного ідеального; буття біологічного (живого); буття соціального (суспільного).

Проблема буття введена у філософію Парменідом (V – IV ст. до н. е.) як відповідь на соціальний та екзистенціальний запит. Люди почали втрачати віру в традиційних богів Олімпу. Тим самим руйнувалися основи і норми соціального життя. За таких умов ніхто не міг бути впевненим, що ритм і порядок природних і соціальних процесів залишиться стабільним. У глибинах людської свідомості зародився відчай, необхідний був пошук нових гарантій людського існування. Людям потрібна була опора в їхньому житті.

Філософія в особі Парменіда спробувала заспокоїти сум'ятну душу античної людини, оповістивши людей про відкриття Абсолютної думки, яка утримує світ від перекидання в хаос, забезпечує його стабільність і надійність. Люди знову стали впевненими в тому, що все підкоряється порядку з необхідністю. Необхідність Парменід назвав Божеством, Правдою, Провидінням, Долею, тому світ для людей є сталим і вічним. Абсолютна думка і є буття, а буття є думка, але не суб'єктивна думка людини, а Логос – космічний Розум.

У середньовічній християнській філософії дійсне буття є Бог, вільний і всемогутній. Він творить Своєю волею і Своєю премудрістю. На відміну від знеособленого й умоглядного Абсолюту античності, Бог християнства відкриває Себе Особистого і Живого. Бог – вічно Трійця, але не вічно Творець, тому ім'я «Творець» повторно щодо трьох імен Трійці. У Новий час виник світогляд, суть якого Ф. Ніцше виразив в афоризмі: «Бог помер». Люди перестали визнавати свою залежність від Бога, привласнили право Творця творити світ, самовпевнено увірували в те, що людина сама створює і творить себе і свої здібності. Люди стали сприймати свою свідомість, своє життя, свої потреби як єдине і поза сумнівом справжнє буття.

Основоположник філософії Нового часу Р. Декарт ототожнив думку з буттям, а творцем думки оголосив людину. Буття стало суб'єктивним. М. Хайдеггер з цього приводу зауважив, що «тепер горизонт вже не світиться сам собою. Тепер він лише точка зору людини, яка до того ж сама і творить її».

У буденній мові терміни «бути» та «існувати» є синонімами. Але у філософії вони мають особливий зміст, постають категоріями онтології – того розділу філософії, де йдеться про істинно суще, єдине, таке, що гарантує світові і людині стійке існування. Буття, як філософська категорія, позначає реальність, яка знаходиться за

межами можливостей людського досвіду, а тому не залежить ні від людини з її свідомістю, ні від людства в цілому.

Можна виділити різні форми буття, які є відносно самостійними: буття неживої природи, буття живої природи, буття людини, буття ідеального, буття суспільства, буття духовного світу. Кожна із зазначених форм буття має специфічні характеристики і закономірності. Однак в основі всіх форм буття лежить буття природи, без якого неможливе існування ні людини, ні суспільства.

Специфічна особливість буття неживої природи полягає в тому, що воно вже було до появи людини. Воно є первинним, базисним щодо інших форм буття. На його підставі виникає олюднена природа, формується суспільне і духовне буття. Буття олюдненої природи є єдністю природних закономірностей і суспільних процесів, це той штучний світ, в якому живе людина і який вона створила за допомогою своєї діяльності відповідно до власних потреб та інтересів.

Серед форм буття людини виділяють предметно-практичну діяльність, практику соціальних перетворень і процес «само творення» людини. Суть предметно-практичної діяльності полягає в тому, що людина як фізичне тіло діє на інші фізичні об'єкти і змінює, перетворює їх з метою задоволення своїх потреб в їжі, житлі, одязі, транспорті тощо.

Людина є суспільною істотою, вона не може стати особистістю поза соціальним оточенням, вижити в повній ізоляції від інших людей. Тому люди докладають багато зусиль, щоб створити оптимальний для їхнього життя соціальний устрій.

Буття ідеального існує у двох формах: а) як індивідуальне ідеальне (духовний світ окремої людини, її почуття, переживання, думки, ідеї, підсвідоме); б) як суспільне (об'єктивоване) ідеальне – суспільна свідомість, духовна культура суспільства. У процесі спільного життя люди формують такі основи колективної свідомості, як політика, мораль, релігія, право тощо. Ці форми ідеального є продуктом діяльності груп людей та існують лише в колективі.

Буття суспільства (соціального) ґрунтується на бутті олюдненої природи і власне природи, але закономірності соціального буття безпосередньо не впливають із природних закономірностей, а лише детермінуються ними.

Таким чином, глибоке розуміння проблеми буття дає підстави для всебічного осмислення всіх проблем життя та розвитку як індивіда, так і соціуму, їх взаємодії і вдосконалення.

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ МАТЕРІЇ

7.1. Розвиток уявлень про матерію

Уявлення про матерію, її будову та основні властивості історично змінювалися. Першу концепцію матерії можна назвати субстратною. Виникла вона ще в античні часи. Багато поглядів на неї без суттєвих змін проіснували до кінця XIX ст. Згідно з цією концепцією матерія ототожнювалася з нетворимими, незнищуваними природними першоелементами (субстратом), що ототожнювалися з водою, землею, повітрям, вогнем, атомами тощо. Реальними властивостями матерії вважались просторові параметри і вага.

Наприкінці XIX ст. природознавство відкриває нові явища, і це завдає відчутного удару по традиційних уявленнях про матерію і матеріальне (передусім як про речовину). Фундаментальні відкриття (відкриття електрона, рентгенівських променів, виникнення теорії відносності) вимагали відмовитися від традиційних уявлень про матерію та її властивості (зокрема, неподільність і непроникність атомів, незмінність маси тіл та ін.) і стимулювали потребу у філософській переоцінці поглядів на природу матеріального.

Сучасна наука розглядає матерію як нескінченно різноманітну єдність матеріального світу, що існує лише в багатоманітності конкретних об'єктів, через них, а не поруч із ними. **Матерія** – це філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка відображається органами чуття людини, але існує незалежно від них. Коли людина ставить собі завдання відшукати однакову матерію як якусь першооснову усього, то це виглядає так: якби замість вишень і груш хотілося б з'їсти плід взагалі. Це тому, що філософське розуміння матерії є абстракцією. Матерію не можна побачити, сприйняти дотиком, спробувати на смак. Те, що бачать, сприймають дотиком, є предметний вид матеріального. Матерія у філософії не є однією з речей, що існують поряд з іншими. Усі існуючі конкретні матеріальні утворення і є матерія в різних її формах, видах, властивостях і відносинах.

Її визначення впливає з нескінченної різноманітності структурних особливостей і властивостей матеріального світу. У філософському розумінні матерія не тільки ототожнюється з уже пізнаними і загальними її станами – речовиною, полем, енергією, їхніми властивостями, а й залишається відкритою для нового знання про неї. Матерія невичерпна у структурному плані, і її неможливо звести до одного певного стану, одного функціонального рівня чи основних властивостей.

Матерія у чистому вигляді, у формі якоїсь «праматерії» не існує. У світі існують лише конкретні матеріальні утворення. У категорії «матерія» ці безліч утворень об'єктивної реальності, зведені до однієї спільної властивості – існувати незалежно від людських відчуттів і відображатись у людській свідомості. Філософське поняття «матерія» відображає не частину чи форму об'єктивної реальності, а світ у цілому в будь-яких його проявах. Тому не можна ототожнювати матерію з будь-яким речовинним субстратом.

7.2. Властивості матерії

У наш час з урахуванням новітніх наукових даних прийнято визначати такі найважливіші властивості матерії: бути об'єктивною реальністю, незнищуваність, відображуваність, рух, простір, час (тривалість), структурність, системність, самоорганізація і взаємодія.

Атрибути матерії є: рух, простір і час.

Рух – це невід'ємна, атрибутивна характеристика матерії, її загальна і необхідна властивість. Матерія не існує інакше, ніж у русі, тому рух є способом існування матерії. Рух – це зміна взагалі.

Термін «рух» буденна свідомість розуміє як просторове переміщення тіл. У філософії такий рух називається механічним і відноситься до найпростішої форми. Існують і складніші форми руху: фізична, хімічна, біологічна, соціальна та ін. Усі форми руху матеріальних систем взаємопов'язані. Так, найпростіший рух, механічний, обумовлений глибинними процесами взаємоперетворення елементарних частинок, взаємовпливом електромагнітних і гравітаційних полів, сильних і слабких взаємодій у мікросвіті.

Філософська думка стверджує, що рух – атрибут матерії. Атрибут – це невід'ємна, істотна властивість, тобто така властивість, без якої об'єкт не може існувати. Не можна мислити матерію без руху, але не можна мислити і рух без матерії.

Визнавши рух єдиним джерелом нескінченного різноманіття природних речей і процесів, матеріалізм зіштовхується з великими труднощами, коли виникає питання про походження людини і її свідомості, а також духовності взагалі. Тому метафізичні матеріалісти, визнаючи рух атрибутом матерії, уважали, що цим ще не доведена можливість обійтися в питаннях, пов'язаних з людиною та її свідомістю, без ідеї верховного розуму, бога тощо.

Оскільки матеріальне буття є абсолютним, то рух як атрибут матерії також є абсолютним. Разом з тим матерія завжди існує у конкретних формах, унаслідок чого рух проявляється через конкретні форми (види) матеріальних систем. Рух взагалі – це, як і матерія, абстракція, яка в дійсності реально не існує; реальне існування мають

конкретні форми руху. Під час виділення різних форм руху варто пам'ятати, що конкретні форми руху безпосередньо пов'язані з ієрархією структурних рівнів матеріального буття.

В історії філософії конкурували дві концепції, розкриваючи суть простору та часу: субстанційна та реляційна. Родоначальники **субстанційної** концепції – Демокріт (з проблеми простору) і Платон (у поглядах на якийсь час) – трактували простір і час як самостійну (субстанційну) суть, незалежну ні від матерії, ні один від одного. Демокріт подав уявлення про реальне існування порожнечі як вмістища атомів. Простір, згідно з ученням Демокріта і його послідовників Епікура і Лукреція Кара, – об'єктивний, однорідний, нескінченний. Він – порожнє вмістище сукупностей атомів. Час ототожнимо з вічністю – це чиста тривалість, рівномірно поточна від минулого до майбутнього. Час є вмістищем подій.

Протилежне Демокріту розуміння простору було сформульовано Арістотелем. Його погляди становлять суть **реляційної** (від лат. *relatio* «відношення») концепції. Арістотель заперечував існування порожнечі як такої. Простір – це система природних місць, займаних матеріальними тілами.

Кожне матеріальне тіло має об'ємні характеристики: довжину, ширину, висоту. Воно співіснує також з оточуючими його іншими тілами, займає своє місце у відповідній більш широкій системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображаються у філософській категорії «простір». Отже, **простір** – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує місце знаходження об'єкта і його співвідносне розміщення з іншими об'єктами. Разом з тим у дійсності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни. Окрім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту вияву матеріального буття у філософії вироблено поняття «час». **Час** – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує послідовність розгортання матеріальних систем, тривалість їх буття, швидкість та інтенсивність процесів. Отже, час відображає процесуальність буття.

Освоюючи світ, людина спочатку сприймає його на чуттєво-споглядальному рівні, де матерія, рух, простір і час невід'ємні один від одного. Ніхто і ніколи не може сприймати ні чистого простору, ні чистого часу, ні матеріальні тіла без них. З цими висновками погодиться кожен, проте не кожен зможе відповісти на запитання, а що ж таке простір і час? Це питання дійсно важке, бо сама філософія впродовж періоду (більш ніж двотисячоліття свого розвитку) шукала на нього відповідь.

Простір і час мають як споріднені, так і відмінні ознаки. Спільними властивостями простору і часу є об'єктивність, універсальність і нескінченність. Разом з тим простір і час мають відмінності. Час виявляє себе як тривалість, послідовність існування та зміни стану об'єктів; він є одновимірним, асиметричним (тобто спрямованим від минулого до майбутнього), незворотним. Простір характеризується протяжністю, тривимірністю та симетричністю.

7.3. Будова матеріального світу

Усі об'єкти матеріального світу, так само як духовного і соціального, можуть бути розглянуті як структуровані системи. Матеріальна система – це система предметів, процесів, явищ. Духовна система – це система цінностей, ідеалів, теорій, гіпотез. Соціальна – це перш за все система регуляторів спільного життя людей.

Структурність – це внутрішня розчленованість реального світу на елементи і зв'язки між ними. Матеріальний світ поділяється на три сфери: нежива природа, жива природа і соціум.

Нежива природа вимірюється такими рівнями: 1) субмікроелементарним; 2) мікроелементарним; 3) ядерним; 4) атомарним; 5) молекулярним; 6) макротіл; 7) планет; 8) систем планет; 9) галактик; 10) систем галактик; 11) метагалактик; 12) Всесвіт, світ у цілому.

Жива природа має свої рівні: а) доклітинний (ДНК, РНК, білки); б) клітинний; в) багатоклітинні організми; г) види живого і їх популяції; д) біоценози; е) біосфера.

Соціум поданий такими рівнями: а) індивід; б) родина; в) колективи різних рівнів; г) соціальні групи; д) етноси; е) нації, племена; ж) держави; з) союзи держав; і) суспільство, людство в цілому.

Тема 8.

ДІАЛЕКТИКА

8.1. Принципи діалектики

Діалектику (з грец. «вести бесіду») як узагальнений метод пізнання світу і, відповідно, діяльності в ньому започаткував ще в IV ст. до н. е. Сократ. Відтоді утворилося кілька **форм** діалектики:

– антична, що спиралася на життєвий досвід. Вона найяскравіше відображена у вченні Геракліта, який стверджував, що “все тече, все змінюється”, а також у тлумаченні діалектики як мистецтва діалогу Платоном, у пошуках Зеноном суперечностей у логіці понять тощо;

– німецька ідеалістична діалектика започаткована у XVIII віці І. Кантом, Й. Фіхте, Ф. Шелінгом. Особливо глибоке і всебічне вчення про діалектику розробив Г. Гегель, визначивши її предмет, принципи, категорії та закони з позиції об'єктивного ідеалізму;

– матеріалістична діалектика, сформульована К. Марксом, яка розвивається багатьма філософами й сьогодні. У ній гегелівська діалектика позбавлена абсолютного ідеалізму.

Відповідно до цього, в наш час діалектику тлумачать у багатьох значеннях: і як гнучкий стиль мислення, і як теорію розвитку, і як теорію пізнання. Проте діалектика перш за все формувалася як загальний метод і методологія наукового пізнання, а також творчої діяльності людей. Таким чином, предметом діалектики є всеосяжне сприйняття світу в усій його різноманітності, всебічних зв'язках та взаємодіях, у постійних змінах і розвитку. Для того щоб здійснювати такий складний процес пізнання, необхідно керуватися певними положеннями і правилами, тобто принципами діалектики.

Принципи діалектики

1. Оскільки діалектика насамперед є найширшим методом пізнання, то, користуючись ним, слід дотримуватись таких головних гносеологічних основоположень, як об'єктивність, пізнаванність та активність творчого відображення.

2. Пізнаючи певний об'єкт, слід уявляти його і як ціле, і як частину ще більшого цілого, тобто як відповідну частку буття. Світ цілісний, єдиний. І незалежно від того, яким є те, що пізнається: матеріальне, духовне чи соціальне, воно лише крупинка безмежного Космосу і пов'язане своїм існуванням з безліччю інших явищ і процесів. Це принцип цілісності буття.

3. Суттєвим є принцип розвитку та універсальності змін, тобто розуміння світу таким, що постійно ускладнюється і наповнюється новими структурами та більш розгорненими станами своїх утворень. Сучасні наукові дослідження вказують на безперервні зміни в літо-, гідро-, і біосферах. Постійно ускладнюється і соціальне життя людей. Тому, діалектично розглядаючи кожен об'єкт, необхідно пам'ятати, що він постійно змінюється і в ньому з'являються нові властивості, характеристики, сторони тощо. Відповідно і наші знання не є повними та завершеними, а отже, їх необхідно постійно вдосконалювати. Ті образи і поняття реального світу, що закріплені нашою свідомістю, безперервно потребують уточнення та узгодження з новими знаннями про світ.

4. Дуже важливим є принцип універсальності зв'язку. Він впливає з цілісності буття і взаємодії всіх явищ природи і людського життя, його індивідуальної, соціальної та духовної сфер. Зв'язок є

взаємодією, взаємозалежністю, взаємовпливом усіх без винятку явищ, предметів та процесів. Це означає, що жоден об'єкт у мікро-, макро-, мега- чи метасвітах не існує сам по собі, без зв'язку з іншими об'єктами. Зв'язок, взаємодія, взаємовплив усього суцього є умовою і способом його існування. Завдяки цьому і відбуваються зміни, рух і розвиток як людей, так і Всесвіту. Завдяки цьому механічна, фізична, хімічна і біологічна форми руху здатні переходити одна в одну, відбуваються космологічні, тектонічні і кліматичні зміни, частки речовини перетворюються на частки поля і навпаки. Так само і люди у своєму житті залежать як від інших людей, так і від соціуму взагалі. Вони суттєво залежать і від природних умов на Землі, і від космічних процесів у цілому. Таким чином, залежності-зв'язки, як і рух, зміни суцього є універсальним і необхідним явищем світу.

8.2. Категорії і закони діалектики

Пізнаючи світ, люди сформулювали велику кількість понять про речі та явища, що наявні в ньому. Найбільш загальні поняття називаються **категоріями**. Вони відображають найхарактерніші і сутнісні взаємозв'язки і властивості реальної дійсності. У філософії такими категоріями є буття, матерія, рух, простір, час, кількість, якість та багато інших. Найбільш чітку картину змін у світі явищ та речей, уявлень про їх взаємодії, розвиток та зміни людина формує за допомогою категорій діалектики. Вони, як усі філософські категорії, є продуктом історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності людей.

Категорії діалектики поділяються на **субстанційні**, тобто такі, що фіксують загальні властивості світу, але не вказують на їх зв'язок з іншими його властивостями (спадкоємність, міра, стрибок), і співвідносні. Останні органічно пов'язані між собою і, з'ясовуючи якусь із них, необхідно враховувати іншу, тому їх ще називають парними. Це такі категорії, як кількість–якість, нове–старе, форма–зміст, суть–явище, причина–наслідок та ін.

Співвідносні категорії діалектики особливі. По-перше, вони завжди відображають протилежні сторони, властивості, стани, тенденції об'єкта, як, наприклад, частина і ціле або можливість і дійсність. По-друге, будучи протилежностями, заперечуючи одна одну, ці категорії водночас зумовлюють наявність одна одної. По-іншому кожна з них може існувати лише тоді, коли є протилежна. Скажімо, жоден об'єкт не може бути несформованим, а формування відбувається лише через його змістовність; усе суще є наслідком певних причин, а вони, у свою чергу, без попередніх наслідків не виникають. По-третє, категорії діалектики взаємопроникають, а за

певних умов переходять одна в одну, що пояснює процес змін та розвитку. В комплексному прояві взаємозв'язок і взаємодія співвідносних категорій безпосередньо відображені в законах діалектики.

Співвідносні категорії діалектики неоднорідні. Одна група цих категорій розкриває універсальні зв'язки буття (загальне—одиничне, явище—сутність), друга — його структурні зв'язки (частина—ціле, форма—зміст, система—елемент), а третя — зв'язки детермінації (зумовленості буття).

Розглянемо категорії, що розкривають зв'язки буття. Навіть буденний досвід переконує нас у тому, що кожна річ має як характерні лише для неї властивості й ознаки, так і спільні з іншими об'єктами, тобто взаємно пов'язані. У мисленні вони відображаються за допомогою категорій одиничного і загального. Одиничне — це окремий предмет або явище з притаманними лише їм властивостями, станами та характеристиками. Загальне відображення універсальних зв'язків через тотожність ознак, характеристик значної кількості однорідних об'єктів пізнання.

Одиничне і загальне пов'язує особливе — категорія, що вбирає ознаки як одиничного, так і загального. Так, молодій людині притаманні не лише її зовнішній вигляд, риси характеру та поведінка. Адже вона як одиничне входить у загальне — молодь регіону, країни, світу. Крім того, молода людина має ще й соціальний статус — студента, службовця, робітника тощо, а це вже особливе, що пов'язує її одиничний і загальний стани. Таким чином, відмінність між одиничним, особливим і загальним є відносною, адже вони наявні в кожному предметі чи явищі певної групи.

Універсальні зв'язки світу глибоко розкриває і діалектика сутності та явища. Категорія сутності відображає внутрішні стійкі зв'язки предметів і процесів та властиву їм об'єктивну основу існування. Вона є глибинним визначенням буття об'єкта, що розкриває його функціонування і розвиток. Тобто сутність — це те, чим дійсно є об'єкт, що пізнається. Так, сутнісним визначенням різноманітних за виглядом годинників (сонячного, пісочного, водяного, механічного тощо) є вимір часу. З пізнавальної точки зору складні об'єкти можуть мати сутнісні визначення різного порядку. Наприклад, для лікаря сутнісний вимір учня визначається станом здоров'я, для вчителя — навчальними здібностями. Взагалі ж родовою сутністю школяра, як усякої людини, є його творча і доцільна діяльність.

Набагато простіше пізнається об'єкт як явище — зовнішній прояв сутності, завдяки чому він сприймається чуттєво. Явище

різнобарвніше сутності, адже сутність є лише основою об'єкта, а явище охоплює всі його стани, властивості, прояви. Коли сутність підмінюють якоюсь ознакою явища, тоді виникає хибне уявлення про об'єкт. Таким чином, діалектичне пізнання вимагає вивчати «світ явищ» (емпіричне пізнання) і рухатися до розуміння «світу сутностей» (раціональне пізнання). Від явища до сутності – така формула пізнання світу і встановлення його структурних зв'язків.

Усе у світі структурно розбудоване. Структурою називається впорядковане розташування частин, з яких складається ціле. Ціле – це сукупність об'єкта, єдність його частин, а частина є складовою цілого. Ціле не може існувати без частини, як і частина може себе проявити лише в цілому. Разом з тим ціле, у свою чергу, є частиною ще більш загального цілого – і так відбувається в усій нескінченності проявів буття. Однак, формуючи ціле, його частини аж ніяк не утворюють арифметичну суму. Це щось набагато більше, адже вони сплетені зв'язками, взаємодіями, взаємовпливами. Цей процес дуже неоднорідний, у ньому різні типи зв'язку формують різні за характером типи цілісності буття.

Взаємодія, взаємозв'язок, взаємовплив є найсуттєвішою характеристикою системності світу. Система – це впорядкована єдність зв'язків і залежностей між елементами складного цілого та його відношення з іншими предметами та явищами. Елементом системи є неподільний компонент системи при даному рівні її вивчення. Скажімо, для людського організму елементами є системи кровообігу, дихання, нервова тощо, але не клітини чи атоми. Останні будуть елементами (підсистемами) під час розгляду людського організму на іншому рівні.

Для характеристики об'єкта водночас і внутрішньо розчленованого, і структурно організованого напрацьовані категорії форма і зміст. Під змістом розуміється єдність усіх елементів і внутрішніх зв'язків, суперечностей та тенденцій у розвитку об'єкта. Таким є, наприклад, навчальний і виховний процес у школі. Форма ж є організацією, упорядкуванням змісту, способом його прояву. Кожен зміст завжди сформований, а форма змістовна. Так, форми занять з учнями завжди певним чином упорядковані. Причому зміст, який завжди одиничний, може бути сформованим по-різному. Процес зміни змісту, наповнення його новими елементами постійно вимагає нових форм для вияву структурних перебудов.

Але залежності, відношення, взаємодії не завжди однакові за силою, глибиною проникнення в сутність об'єкта, тривалістю тощо. Вони бувають глибокими і поверхневими, стійкими і тимчасовими, одноразовими і такими, що повторюються, широкомасштабними і

вузькими, сильними і слабкими. Так, сутнісні, глибокі, стійкі, загальні, внутрішні, такі, що постійно повторюються, зв'язки всього існуючого, відображені в мисленні людини, дістали назву **закону**. Закони є: 1) часткові (наявні в різних сферах знань: у хімії, фізиці, біології та ін.); 2) особливі, що охоплюють кілька сфер знань (кібернетика, математика тощо); 3) загальні або універсальні – закони діалектики. Вони проявляються у всіх сферах буття.

Закони діалектики розкривають сутнісні, стійкі, необхідні, повторювані зв'язки предметів, процесів, явищ і тим самим розкривають їх сутність, рух і функціонування.

Закони означають глибокі, суттєві, повторювальні зв'язки, взаємодії як між речами та явищами світу, так і між їх сторонами, властивостями і станами. Кожна наука розкриває свої закони. Але слід усвідомити, що лише закони діалектики розкривають глибинні основи руху і розвитку всього сущого. Одним з діалектичних законів є **закон взаємного переходу кількісних і якісних змін**. Він пояснює, як усі процеси та явища набувають нових характеристик та властивостей. Його зміст стає зрозумілим завдяки таким категоріям, як якість, кількість, властивість, міра, стрибок.

Якість надає об'єкту відповідну визначеність. Це та головна властивість, особливість об'єкта, що робить його відмінним від інших. Скажімо, підручник має і розміри, і вагу, і форму, але його якість визначають не вони, а знання, що він вміщує. Усі інші, несутнісні властивості будь-якого об'єкта (обсяг, кількість показників, темп руху тощо) визначають його кількісну сторону. Жоден предмет чи явище у світі не існують без одночасової наявності в них кількості та якості. Це співвідносні категорії. Якість близька до сутності, а кількість – до частини, елемента, змісту в сукупності. Єдність і певна рівновага кількісного і якісного виразу об'єкта визначає міра. Міра – це ті межі, в яких співіснують кількість і якість. Так, для студента мірою є параметри навчального процесу, що визначені обсягом програмних знань і часом, необхідним для їх засвоєння.

Таким чином, існування об'єкта зумовлено єдністю якості і кількості. Якийсь час при його сформуванні вони перебувають у рівновазі і нібито ніщо не віщує змін. Насправді вони постійно відбуваються. Так, в учня день у день з'являються крихти нових знань, розширюється світоуявлення, та й фізично він стає іншим. Тому зміна кількісних показників у певний час виходить за межі міри, руйнуючи її, і тоді об'єкт змінює свою якість (згаданий учень-першокласник стає другокласником). Подібно з'являється кожен раз нова міра у всьому і скрізь, в межах якої відбуваються свої кількісні

зміни. Вони, у свою чергу, знову спричиняють появу нової якості, що знову ж таки розгортає простір для нових кількісних змін. Такий кругообіг змін та взаємопереходів і становить діалектичний закон.

Провідними категоріями, що пояснюють зміст закону **єдності і боротьби протилежностей** є діалектична протилежність, суперечність, тотожність, відмінність, саморух.

Суперечність – категорія динамічна. Насамперед у ній наявна тотожність – рівновага, збіг усіх складових об'єкта. Але навіть тоді в об'єкті наявна і відмінність – прагнення сторін, властивостей вийти за власні межі, що становить “нерівність” об'єкта. Тоді тотожність як рівновага і відмінність, як неврівноваженість проявляється у вигляді діалектичних протилежностей, а їх взаємозаперечення стає джерелом змін та розвитку. Суперечність як діалектична взаємодія протилежностей (тотожності і відмінності) не стабільна. Вона весь час розгортається, стаючи своєрідними ступенями розвитку об'єкта: тотожність→тотожність–відмінність→суттєва відмінність→перехід однієї протилежності в іншу→виникнення нового об'єкта (нових властивостей, станів, характеристик, нової якості в цілому). Такий шлях заміни старого новим.

Закон **заперечення заперечення** відповідає на запитання: «Куди спрямовані зміни і сам процес розвитку?». Його головними категоріями є заперечення, старе, нове, спадкоємність. Заперечення – це переборювання, витискування старого новим. Старим стає те, що не відповідає потребам розвитку, гальмує його, а нове – навпаки. При цьому для заміни старого новим характерна спадкоємність – відтворення на більш високому рівні характерних ознак та елементів структури вихідного ступеня розвитку. Часто цей процес уявляють як спіраль, витки якої постійно розширюються. Ці розширення, як поступальність розвитку, настають завдяки спадковості – переходу від старого до вищої стадії всього того, що ще відповідає умовам нового, більш досконалого.

Усі три названі закони діалектики діють одночасно. Їх спільний прояв має назву закономірності. В єдності закони діалектики виконують ряд функцій: світоглядну, оскільки вказують на те, яким є світ і як він змінюється; методологічну, адже закони діалектики лежать в основі формування культури найдійовішого способу мислення, а сама діалектика є найширшим методом пізнання світу; життєво-практичну, тому що через свої закони діалектика надає мислячій людині вихідні орієнтири під час засвоєння світу, допомагає запобігти помилкам у практичній діяльності. Таким чином, розвиток природи, суспільства і мислення здійснюється закономірно, через спільний прояв законів діалектики.

8.3. Альтернативи діалектики

Альтернативами діалектики є софістика, догматизм та еклектика.

Софістика («софізм» – синонім слова «мудрий») започаткована в V ст. до н. е. в Стародавній Греції філософами, що за плату навчали тодішніх різноманітних знань, принципів логіки тощо, готуючи учнів до державної, громадської чи військової діяльності. Згодом софістичні вправи переросли в навмисне використання хибних аргументів та порушень логічних законів з метою обґрунтування вигідних для суб'єкта, але неістинних за суттю доказів (софізмів). Прикладом може бути софізм: «Людина має те, що не загубила. Вона не загубила роги, і тому вона рогата». У наш час софістика нерідко використовується під час оцінки світу, людських дій, особливо в політиці, задля користі окремих людей, а не суспільства.

Догматизм (з груц. «догма» – «положення, що сприймається на віру, без доведення») – абстрактний розгляд проблеми без урахування місця, часу і конкретної ситуації. Таким є, скажімо, релігійні чи деякі досвідні уявлення про світ. Наприклад, фактично всі знають, що Земля обертається навколо Сонця, але завжди йдеться мова про його схід та захід. Догматизм відображає нездатність людської думки до саморуку, її закостенілість та марновірство. А намагаючись закріпити певні знання про суспільне життя назавжди, догматизм призводить до його занепаду.

Еклектичне уявлення про речі і явища ґрунтується на мішанині різноманітних, часом полярно відмінних, знань, висновків, підходів. Це суб'єктивістські оцінки світу і пояснення його стану та проявів у довільній формі, яка не має під собою логічного підґрунтя, чіткої системи методів пізнання, цілісного світогляду.

Таким чином, лише оптимальне співвідношення діалектичного і метафізичного підходів у пізнанні предметів і явищ світу, чітке дотримання їх принципів у певній ситуації, врахування дії загальних законів буття забезпечує і людину, і соціум від негативних наслідків своєї діяльності, розкриває перспективу їх розвитку.

Тема 9.

ГНОСЕОЛОГІЯ

9.1. Сутність процесу пізнання

Питання пізнання порушувалися і так чи інакше розв'язувалися впродовж усієї історії філософської думки. Вже античні філософи прагнули виявити специфіку пізнавального процесу, його рівні (розум і розсудок), форми (категорії, поняття та ін.), а також суперечності. Тоді

була створена Арістотелем формальна логіка, проблемами діалектики займалися Геракліт, Сократ, Платон та ін. Крім того, досліджувалися проблеми істини, тотожності, суперечності тощо.

Великий крок у розвитку теорії пізнання і методології було здійснено філософією Нового часу (XVII–XVIII ст.), де ця проблема стала центральною. Процес пізнання став предметом спеціального дослідження Д. Локка та Г. Лейбніца, були розроблені емпіричний (індуктивний), раціоналістичний та універсальний методи, якими відповідно займалися Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц), закладені основи математичної логіки, сформульований ряд діалектичних ідей тощо.

Головне досягнення німецької класичної філософії – діалектика: трансцендентальна логіка, вчення про категорії і про антиномії І. Канта, антитетичний метод І.Г. Фіхте, діалектична натурфілософія І. Шеллінга. Але найдокладніше і найбільш глибоко діалектика була розроблена Г. Гегелем. Він подав її як систему субординованих категорій, обґрунтувавши положення про збіг діалектики, логіки і теорії пізнання, виявивши значення діалектичного методу в пізнанні, дав систематичну критику метафізичного методу мислення, обґрунтував процесуальний і конкретний характер істини.

Проблемам пізнання приділяється велика увага в сучасній західній філософії. Особливо активно ними займаються представники позитивізму, структуралізму і постструктуралізму, аналітичної філософії, герменевтики, еволюційної епістемології.

Представники постпозитивізму прагнули історично та діалектично осмислити пізнавальний процес: ідея росту, розвитку знання (К. Поппер і його послідовники), положення про єдність «нормальної науки» (кількісне зростання) і «наукових революцій», стрибків (Т. Кун), про взаємопроникнення, переходи емпіричного і теоретичного в пізнанні, теорії і практиці та ін.

Представники постпозитивізму переконливо довели, що «чистих фактів», не зачеплених якими-небудь концептуальними положеннями (як уважали логічні позитивісти), просто не існує, бо наукові факти так чи інакше, але завжди, «теоретично навантажені». Крім того, вони показали, що відкриття нового знання і його обґрунтування – це єдиний процес: виникнення і розвиток нової наукової теорії є водночас і її обґрунтуванням.

Аналітична філософія включає досить широкий спектр гносеологічних ідей та імен: Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, Д. Остін, У. Куайн, К. Гемпель, Р. Карнап та ін. Можна виділити такі основні ознаки цієї течії, як переведення філософсько-гносеологічних проблем у сферу мови та їх вирішення на основі аналізу мовних засобів і виразів;

підкреслення важливої ролі аналізу в пізнавальній діяльності і прагнення використати цей метод для перетворення філософії в чітке й аргументоване знання; розмивання граней між філософсько-методологічними та логіко-гносеологічними проблемами тощо.

У сучасній аналітичній філософії все більшої ваги набувають такі проблеми, як відношення наших концептуальних засобів до реальності; перетворення аналізу з мети філософсько-гносеологічної діяльності в один з її пізнавальних засобів; відмова від розуміння аналізу як жорстко пов'язаного засобу з якою-небудь однією парадигмою знання; розширення самого поняття «аналіз», предметом якого можуть бути будь-які проблеми; прагнення осмислювати останні з історичних, діалектичних позицій та ін.

Структуралізм і постструктуралізм досліджує, насамперед, філософське і гуманітарне знання. Якщо представники першої з названих течій раніше звертали велику увагу на структуру вказаних видів знання (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, М. Фуко та ін.), то структуралісти (Ж. Дерріда, Ж. Делез та ін.) намагалися осмислити структуру і все «неструктурне» в знанні з погляду генезису й історичного розвитку. Обидва названі підходи вивчали специфіку і методи гуманітарного знання, загальні механізми його функціонування, відмінності від природничонаукового пізнання, єдність синхронного і діахронного в пізнанні певних соціокультурних формоутворень (мови, мистецтва, літератури, моди тощо).

Герменевтика головну увагу зосередила на вивченні особливостей гуманітарного знання, способах його досягнення і відмінностях від природознавства, на виявленні схожості і відмінності пізнання (пояснення) і розуміння (М. Хайдеггер, Ю. Хабермас, П. Рікер, Г. Гадамер та ін.).

Еволюційна епістемологія – напрям у західній філософсько-гносеологічній думці, основне завдання якого – виявлення генезису й етапів розвитку пізнання, його форм і методів у контексті еволюції живої природи. Еволюційна епістемологія прагне створити узагальнену теорію розвитку науки, поклавши в основу принцип історизму і намагаючись опосередкувати крайнощі раціоналізму й ірраціоналізму, емпіризму і раціоналізму, когнітивного і соціального, природознавства і соціально-гуманітарних наук тощо. Один з відомих і продуктивних варіантів цієї форми епістемології – генетична епістемологія швейцарського психолога і філософа Е. Піаже. В її основі – принцип зростання інваріантності знання суб'єкта про об'єкт під впливом змін умов досвіду.

Порівняльний аналіз засвідчує, що достатньо адекватно і змістовно проблеми пізнання порушуються і розв'язуються в межах

гносеології.

Процес **пізнання** є відображенням об'єктивної дійсності в людській свідомості. Але об'єктивна реальність, природа, матерія нетотожні об'єкту, предмету пізнання. Об'єкт – не лише частина об'єктивної реальності, а й той фрагмент, який включений у людську діяльність і пізнання. Об'єктивна реальність існує незалежно від людини, суб'єкта. Проте у якості об'єкта вона знаходиться в єдності, у взаємозв'язку з суб'єктом. Таким чином, об'єкт – це те, що виділено суб'єктом з об'єктивного взаємозв'язку природи і суспільства, це те, на що спрямована людська діяльність.

Суб'єкт у загальному розумінні – це той, хто діє, впливає на об'єкт. Людина не є суб'єктом сама по собі. Вона стає й усвідомлює себе суб'єктом тільки у процесі предметної діяльності і спілкування. Під суб'єктом потрібно розуміти людину як історичну істоту, індивідуальне втілення людського суспільства, як відбиток суспільної здатності до пізнання. Логічний склад мислення, система понять і категорій, форми і методи пізнання – усе це формується і розвивається всередині суспільства, має суспільно-практичний характер.

Процес пізнання як взаємозв'язок і взаємодія суб'єкта й об'єкта має опосередкований характер. Посередниками тут є засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп'ютери тощо), так й ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції та ін.).

Пізнання є складним процесом, що має складну структуру. Виділяють основні **форми пізнання** – чуттєву та раціональну, а також **рівні пізнання** – емпіричний та теоретичний.

Чуттєва сторона пізнання є єдністю відчуття, сприйняття й уявлення. Відчуття – це відображення за допомогою органів чуття окремих властивостей, певних сторін речей. Сприйняття – це синтетичний комплекс різних відчуттів, що дає можливість створення єдиного образу предмета, отримання інформації про об'єкт у його цілісності. Уявлення – це образ предмета чи явища, що виникає на основі минулого чуттєвого досвіду. Чуттєве відображення не механічно відтворює реальність. Ідеальні чуттєві образи – це завжди поєднання минулого і наявного чуттєвого досвіду, вони обумовлені не лише самим об'єктом відображення, а й особливостями суб'єкта, а також формами раціонального пізнання.

Раціональне (абстрактно-логічне) пізнання здійснюється у формах понять, суджень й умовиводів. Акт пізнання – це завжди єдність чуттєвого і раціонального. Чуттєве пізнання здійснює безпосередній зв'язок з об'єктом, раціональне – відображає загальні,

істотні властивості предметів та явищ, недоступні чуттєвому пізнанню. Своєрідною формою єдності чуттєвого і раціонального знання є інтуїція (встановлення істини без логічних доказів).

Але як мислення може охопити те, що не дається у відчуттях? Це стає можливим завдяки тому, що мислення, раціонально-логічна форма пізнання є аналогом і відображенням практичної діяльності. Саме практичне перетворення об'єктів виявляє її внутрішні потенції і властивості. Змінюючи предмети, формуючи їх, створюючи нові об'єкти, які не дані природою, людина осягає їх суттєві ознаки, сталі зв'язки, постійні форми, тобто те, що залишається відносно незмінним, стійким, коли змінюються зовнішні форми предмета. Так виникають поняття – форми мислення, що відображають загальні, істотні, суттєві властивості і відносно сталі, стійкі відношення предметів, явищ, процесів. Поняття втілюють не лише знання про об'єкти пізнання, але й знання про суб'єкт, його активність, про рівень розвитку практичної діяльності. В образах дійсності, які виникають на основі чуттєвого і раціонального пізнання, відображаються потреби й інтереси, реалізуються мотиви і цілі, ідеали та настанови людини і людства.

9.2. Роль істини у пізнанні

Філософська теорія пізнання (гносеологія) вивчає проблеми природи пізнавальної діяльності та її можливості, оцінює відношення знань до реальності, визначає умови достовірності та істинності знань, аналізує форми та методи пізнання.

Пізнання – це процес взаємодії об'єкта і суб'єкта, сутністю якого є перетворення предметного змісту на зміст мислення (отримання знань), а кінцевою метою – досягнення істини. Предмет теорії пізнання – знання в цілому, яке допомагає людству в його практичній діяльності.

Умовою й об'єктивною основою пізнання є суспільно-практична діяльність. Теоретико-пізнавальна функція практики полягає в тому, що вона є основою пізнання (дає матеріал пізнанню, визначає характер його засобів, рівень та особливості відображення дійсності, обумовлює формування об'єкта і суб'єкта), його метою, а також критерієм істинності знань. Практика не лише породжує пізнавальні здібності людей, але й створює ту соціальну атмосферу, яка сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує їх передачу іншим поколінням. На основі практики розвивається потреба в подальшому розвитку знань. Із практичних потреб виникають теоретичні науки (математика, астрономія, фізика тощо). Отже, практика спочатку і до кінця обумовлює пізнання, надає йому суспільного характеру.

Істина в суто гносеологічному (пізнавальному) плані є відповідністю знання дійсності, адекватним відображенням об'єктивної реальності у свідомості людей. Сутність проблеми істини полягає в можливості отримання об'єктивної істини, тобто такого змісту нашого знання, який не залежить від людини і людства. Іншими словами, мова йде про те, чи мають наші знання об'єктивний зміст, чи вони завершені, абсолютні, чи конкретні. Розуміння мислення, пізнавальної діяльності як таких, що зумовлені практикою, дає змогу отримати позитивну відповідь на ці питання.

По-перше, слід зазначити, що в нашому знанні завжди є певна невідповідність пізнавального образу об'єктивній дійсності. Це визначається, з одного боку, нескінченністю самого об'єкта пізнання, а з другого – наявністю в об'єктивному змісті істини суб'єктивної сторони. Істинне знання завжди є знанням певного суб'єкта – індивіда, соціальної групи, людства в цілому. Суб'єкт пізнання, його пізнавальні можливості обумовлені певним рівнем розвитку суспільства та його практики, обмежені межами набутих досвідом людства на даний час. Але це не означає, що людина не спроможна отримати об'єктивну істину як такий зміст наших знань, що не залежить від суб'єкта. Потрібно лише пам'ятати, що істина є процесом, її не можна розуміти як готове знання, незмінне та дане раз і назавжди.

По-друге, об'єктивна істина є також єдністю абсолютного і відносного моментів. Знання про об'єкт у вигляді абсолютної істини не слід розуміти як абсолютно завершене і закінчене знання. Абсолютність істини означає її сталість і неспростованість. Мається на увазі, що будь-які знання, які претендують на істинність, містять дещо таке, що дане на віки, що є безумовним і безперечним надбанням людства назавжди.

Разом з тим світ є безкрайнім і невичерпним, так само невичерпним і неостаточним є його пізнання. Тому будь-які істинні знання мають постійно уточнюватися, доповнюватися, поглиблюватися. Відносна сторона істини полягає саме в такій неповноті, неостаточності. Таким чином, істина є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. За своєю природою, характером і цілями пізнання є необмеженим і може давати об'єктивне і точне відображення світу.

Але істина завжди конкретна, тобто історично обумовлена і має певні межі прояву (за місцем, часом й умовами) та застосування. Тому за своїм конкретним змістом і певними досягненнями вона є

обмеженою, відотною. Процес пізнання істини – постійна боротьба за подолання обмеженості людських можливостей досягнення істини.

Отже, об'єктивна, абсолютна, відносна і конкретна істина – це дійсне знання зі своїми характерними ознаками.

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ ДО II РОЗДІЛУ

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Тема 6.

1. У чому сенс філософської проблеми буття?
2. Як проблему буття тлумачили елети?
3. Як розуміли буття у стародавній східній філософії?
4. Як філософія пояснює термін «небуття»?
5. Які складові метафізики?
6. Як метафізика співвідноситься з онтологією?
7. Які особливості форм буття?
8. У чому своєрідність буття природи?
9. У чому полягає особливість буття людини?
10. Яка специфіка соціального буття?

Тема 7.

1. Який філософський зміст поняття «матерія»?
2. У чому полягають особливості філософських ідей античних матеріалістів?
3. Як співвідносяться терміни «буття», «матерія», «субстанція»?
4. Чому рух є атрибутом матерії?
5. Чи можна вважати рух і розвиток синонімами?
6. Чи можна вважати рух абсолютним, а спокій відносним?
7. Які особливості простору і часу як характеристик матерії?
8. Як за теорією відносності А.Ейнштейна співвідносяться простір, час і матерія?
9. Як розвивалась проблема будови світу в історії філософії?
10. Що нового дає сучасна наука у розумінні процесів розвитку матеріального світу?

Тема 8.

1. Що означає термін діалектика?
2. Які етапи пройшла діалектика у своєму розвитку?
3. Які основні принципи діалектики?
4. Який основний зміст категорій діалектики?
5. Як проявляється закон взаємного переходу кількісних і якісних змін?
6. Як діє закон єдності і боротьби протилежностей?
7. У чому специфіка закону заперечення заперечення?

8. У чому відмінність діалектичного і метафізичного методів пізнання?
9. Які альтернативи діалектики?
10. Як діалектика співвідноситься з синергетикою?

Тема 9.

1. Що означає термін «гносеологія»?
2. Яка структура пізнання?
3. Які основні принципи пізнання?
4. Які форми чуттєвого пізнання?
5. Які особливості раціонального пізнання?
6. Як співвідносять відносна і абсолютна істина?
7. У чому проявляється специфіка наукового пізнання?
8. У чому специфіка методів емпіричного рівня пізнання?
9. У чому специфіка методів теоретичного рівня пізнання?
10. Які основні форми наукового пізнання?

ТЕМИ НАУКОВИХ РОБІТ

Тема 6.

1. Теоретичні моделі світу.
2. Арістотель про завдання першої філософії або метафізики.
3. Філософський зміст понять «матерія», «простір», «час», «рух».
4. Актуальні проблеми створення цілісної картини світу.
5. Історичні типи метафізики.
6. Метафізичні системи Нового часу.
7. Зміна парадигм метафізики ХХ ст.
8. Головні проблеми сучасної метафізики.
9. Проблема буття та небуття в філософії ХХ ст.
10. Філософське розуміння небуття.

Тема 7.

1. Сутність матеріального у філософії.
2. Особливість вчень матеріалістів античного періоду.
3. Філософське поняття матерії.
4. Основні властивості матерії.
5. Рух як спосіб існування матерії.
6. Простір і час як атрибути матерії.
7. Форми існування матерії.
8. Методологічне значення принципу матеріальної єдності світу.
9. Проблема будови світу в історії філософії.

10. Сучасна наука про структурні рівні матерії.

Тема 8.

1. Специфіка діалектики як методу пізнання.
2. Співвідношення діалектики і метафізики.
3. Діалектика і проблеми прогресу і регресу.
4. Діалектична суперечність як джерело розвитку.
5. Історичні форми діалектики.
6. Основні принципи і категорії діалектики.
7. Порівняльний аналіз категорій діалектики.
8. Діалектики і синергетика.
9. Альтернативи діалектики.
10. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.

Тема 9.

1. Специфіка стихійно-емпіричного пізнання.
2. Сутність методології наукового пізнання.
3. Особливості понять: парадигма, дослідницька парадигма, картина світу, стиль мислення, архетип наукового мислення.
4. Суб'єкт та об'єкт пізнання.
5. Агностицизм і скептицизм в гносеології.
6. Чуттєве та раціональне пізнання.
7. Знання та пізнання.
8. Роль інтуїції в пізнанні.
9. Поняття істини та його еволюція в історії філософії й культури.
10. Істина і філософії, науці і праві.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання до теми 6.

1. Як співвідносяться між собою метафізика і онтологія? Відповідь аргументуйте.
2. Складіть і заповніть таблицю щодо характеристики форм буття

№ з/п	Форма буття	Характеристика

3. Охарактеризуйте особливості філософського розуміння проблеми небуття.
4. Визначіть варіанти можливого контакту земної цивілізації з іншими формами розумного життя у Всесвіті. Спробуйте розробити модель кожного такого контакту. Вкажіть, які можливі при цьому позитивні та негативні наслідки.

Завдання до теми 7.

1. Поясніть, у чому полягає обмеженість визначення матерії П. Гольбаха: «Матерія є все, що діє на наші органи чуттів».
2. Поясніть зв'язок простору і часу з матерією, яка рухається, застосовуючи теорію А. Ейнштейна.
3. Схематично зобразіть структурну будову матеріального світу.
4. Підготуйте філософське есе на тему «Історична зумовленість людської свідомості». Зверніться за прикладами до українського фольклору, літератури.

Завдання до теми 8.

1. Які історичні форми діалектики? Дайте їм характеристику.
2. Наведіть приклади розв'язання суперечностей у природі, суспільному житті, мисленні.
3. Підготуйте реферат на тему «Про новий зміст діалектики сучасної епохи».
4. Ознайомтесь зі змістом статей з синергетики В.Г. Буданова, Р.Р. Мухіна, В.М. Поруса, Р.Є. Ровенського, С.Д. Хайтуна (з переліку додаткової літератури). Яка роль синергетики у тлумаченні розвитку сучасного світу?

Завдання до теми 9.

1. Продумайте та викладіть у чіткій послідовності аргументи прихильників агностицизму та контраргументи.
2. Що являє собою постнекласична наука? Дайте характеристику сучасного етапу розвитку науки.

3. Складіть таблицю щодо загальних рис і відмінностей чуттєвого і раціонального пізнання.
4. Ознайомтесь зі змістом статей Р.Н.Дождікової «До питання про аксіологічні основи буденного пізнання» (Вопросы философии. – 2013 – № 2. – С. 33 – 41) та Є.А.Кроткова «Про міркування як метод пізнання» (Вопросы философии. – 2013 – № 6. – С. 170 – 181). Які проблеми виділяють автори?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Завдання до теми 6.

1. Яке значення вкладає марксизм в поняття «метафізика»?

- а) спосіб правильного мислення;
- б) метод пізнання, протилежний до діалектики;
- в) інтелектуальна культура суспільства;
- г) певний спосіб адаптації людини до природи і суспільства;
- д) життєва мудрість.

2. Онтологія означає:

- а) вчення про закономірності пізнання;
- б) вчення про сутність людини;
- в) вчення про методи осмислення світу;
- г) вчення про буття, загальний образ буття;
- д) вчення про духовно-практичну діяльність.

3. Знайдіть помилку. Складові метафізики:

- а) онтологія;
- б) космологія;
- в) філософська антропологія;
- г) діалектика;
- д) теологія.

4. Яке з визначень буття правильне?

- а) буття - це Всесвіт;
- б) буття - це матерія;
- в) буття - це природа;
- г) буття - це поняття для означення всього існуючого;
- д) буття - це все, що існує об'єктивно.

5. Автор твору «Метафізика»:

- а) Платон;
- б) Арістотель;
- в) Сократ;
- г) Протагор;
- д) Зенон.

Завдання до теми 7.

1. Знайдіть помилку:

- а) рух – це зміна по колу;
- б) поняття «рух» ширше поняття «розвиток»;
- в) маєвтика – це мистецтво діалога.

2. Самосвідомість - це

- а) оберненість свідомості на саму себе, послідовне усвідомлення актів свідомості;

- б) усвідомлення людиною (або людською спільнотою) самої себе, свого становища у світі, своїх інтересів і перспектив;
- в) оберненість свідомості на саму себе, усвідомлення суб'єктом самого себе, своїх інтересів і перспектив.

3. *Яке з даних визначень матерії є філософським?*

- а) матерія - це все, що має масу та енергію;
- б) матерія - це інобуття абсолютної ідеї;
- в) матерія - це все, що складається з атомів;
- г) матерія - це сукупність відчуттів;
- д) матерія - це поняття для означення об'єктивно-реального буття світу в часі, просторі, русі.

4. *Яке з тверджень вірне?*

- а) простір і час – форми буття світового розуму;
- б) простір і час – об'єктивні форми існування матерії;
- в) географічне середовище визначає політичний лад, культуру, економіку і мораль народу;
- г) закони розвитку суспільства відмінні від законів природи.

5. *Знайдіть правильне судження:*

- а) спокій абсолютний, рух відносний;
- б) рух абсолютний, спокій відносний;
- в) спокій та рух - незалежні стани речей.

Завдання до теми 8.

1. *Детермінізм, це:*

- а) філософія культури;
- б) теорія суспільного розвитку;
- в) вчення про існування причинності;
- г) вчення про пізнання;
- д) теорія виховання і освіти.

2. *Філософські категорії - це:*

- а) формально-логічні засоби для упорядкування знань;
- б) сходинки в розвитку всього суцього;
- в) апріорні, до досвідні форми мислення;
- г) відображення істотних явищ і зв'язків об'єктивної дійсності.

3. *Яке значення вкладав в поняття «діалектика» Гегель?*

- а) способи правильного мислення;
- б) любов до мудрості;
- в) інтелектуальна культура суспільства;
- г) вчення про розвиток та загальний зв'язок;
- д) певний спосіб адаптації людини до природи і суспільства.

4. *Знайдіть помилку. Діалектика у своєму розвитку пройшла етапи:*

- а) антична діалектика;
 - б) середньовічна діалектика;
 - в) ідеалістична діалектика;
 - г) матеріалістична діалектика.
- 5. Які альтернативи діалектики:*
- а) метафізика;
 - б) софістика;
 - в) герменевтика;
 - г) еклектика;
 - д) догматизм;
 - є) релятивізм.

Завдання до теми 9.

- 1. Гносеологія, це:*
- а) філософія культури;
 - б) теорія суспільного розвитку;
 - в) вчення про буття;
 - г) вчення про пізнання;
 - д) теорія виховання і освіти.
- 2. Виділіть найбільш повне і правильне визначення методу:*
- а) метод - це усвідомлений спосіб внутрішньої організації змісту пізнавальної діяльності;
 - б) метод - це засіб вирішення певного завдання;
 - в) метод - це сукупність принципів, правил практичного і теоретичного освоєння дійсності;
 - г) метод - це наукова теорія, перевірена практикою;
 - д) метод - це знання не тільки того, що являє собою даний предмет, але і як з ним працювати, як забезпечити виконання певної мети.
- 3. Розум основою пізнання та поведінки людей визнає:*
- а) реалізм;
 - б) номіналізм;
 - в) раціоналізм;
 - г) ідеалізм;
 - д) дуалізм.
- 4. Досвід основою пізнання та поведінки людей визнає:*
- а) реалізм;
 - б) емпіризм;
 - в) раціоналізм;
 - г) ідеалізм;
 - д) дуалізм.
- 5. Що не є характеристикою істини?*

- а) конкретна;
- б) відносна;
- в) спільна;
- г) процес;
- д) об'єктивна.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

Абстракція (лат. *abstractio* – «віддалення») – мислене відокремлення окремих властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об'єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість тощо). Більшість наукових понять утворені в такий спосіб.

Агностицизм (грец. *agnostos* – «непізнаний») – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність сутності речей, об'єктивної істини (К. Юм, І. Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ, яким він нам даний (пізнаваний) і світ сам по собі (принципово недосяжний). Знання, з їх точки зору, не дає відображення сутності дійсності, а в кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Корені агностицизму – в принциповій незавершеності процесу пізнання.

Аналіз – метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналогія – умовивід, у якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. А. складає основу моделювання.

Антиномія (грец. *antinomia* – «суперечність у законі») – суперечність між двома твердженнями, в основі якої не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (І. Кант) і математиці. Поняття А. близьке до апорії.

Антитеза (грец. *antitesis* – «протиставлення») – твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

Антитетика – метод зведення суперечливих тверджень (тез, антитез) жодному з яких неможливо надати переваги.

Атрибут (лаг. *attributum* – «додане») – невід'ємна властивість речі, субстанції. За Декартом, А. матерії є протяжністю, душі – мислення.

Безкінечне – протяжність, кінець якої безперервно віддаляється. Діалектично пов'язане з кінечним, складається з кінечного.

Безперервність – зв'язок, стирання граней між розрізненим, дискретним (роздільним), перервним.

Буття – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Г. Гегель). Перш ніж визначати, яка річ, відбувається констатація її буття; 2) найзагальніша властивість усього сущого (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об'єктивне існування на противагу фантому, ілюзії.

Відчуття – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Генетичний (грец. *genetikos* – «походження») метод – метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

Гіпотеза (грец. *hypothesis* – «основа», «припущення») – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

Гіпотетико-дедуктивний метод – спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

Гносеологія (грец. *gnosis* – «пізнання» і *logos* – «слово, вчення») – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

Дедукція (лат. *deductio* – «виводжу») – метод пізнання, в основі якого рух думки від загального до одиничного.

Дефініція (лат. *definitio* – «визначаю») – визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку видових особливостей. Наприклад, «береза – дерево з білою корою».

Діалектика (грец. *dialectike* – «мистецтво вести бесіду») – один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває у зміні, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей (Геракліт, Г. Гегель, К. Маркс). Основні ідеї Д. за Г. Гегелем: перехід кількісних змін у якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

Еклектика – (грец. *eklektikos* – «той, що вибирає») – поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів. Е. свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довершеної системи, яка б подолати ці суперечності.

Елемент – прийнятий у даній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма тощо). Взаємозв'язок елементів називається структурою. У сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходять багатоканальний (системний або системно-структурний) метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

Епістемологія (грец. *epistemologia* – «теорія пізнання») – частина філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та результат знання: основи і межі; достовірність і недостовірність. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

Заперечення – протиставлення твердженню (тезі) протилежного за змістом твердження (антитези). Наприклад, теза «Ця подія – випадкова»; антитеза «Ця подія – не випадкова».

Заперечення – один із основних принципів діалектики Г. Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) знімає протилежності тези і антитези. (Ця подія і випадкова, і не випадкова.)

Зміст – категорія філософії; те, що підлягає «формуванню» – елементи (складові) певної системи (форми). У процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його у графіки, формули).

Ідеалізація – один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворення їх в ідеальні об'єкти, наприклад, абсолютно чорне тіло тощо.

Індетермінізм (лат. *in* – «не») – заперечення детермінізму, причинності.

Інтеграція (лат. *integratio* – «відновлення») – момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

Істина – адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. конвенціоналізм і прагматизм). Г. Гегель вважав, що І. є системою знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини.

Категорії (грец. *kategoria* – «вислів, вираз») – загальні структури або властивості суцього – речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ; загальні форми мислення).

Кількість – число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості. Згідно з Гегелем, К. на певному етапі переростає в якість.

Конечне – філософська категорія, яка характеризує обмеженість речей і процесів; протяжність, яка почалась і закінчилась. Конечне діалектично пов'язане з безкінечним: містить безкінечність (його можна ділити до безкінечності) і, навпаки, безкінечне складається з кінцевого.

Матерія – філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям, причинними зв'язками з іншими речами і процесами. У деяких філософських системах М. як неживе протиставляється живому.

Метафізика (грец. *meta* – «після, через» і *phesike* – «природа») – уможлядне вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу.

Метод (грец. *methodos* – «спосіб пізнання») – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

Механіцизм – спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII–XVIII ст.

Міра – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета. М. – це протяжність (інтервал) кількісних змін, у межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

Об’єкт – те, що пізнається (природа, суспільство, людина тощо).

Онтологія (грец. *ontos* – «єство» і *logos* – «слово, вчення») – учення про першооснови буття.

Опис – етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту, спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричне й теоретичне (напр., математичне) описування явищ.

Перервність (*дискретність*) – категорія діалектики, що характеризує квантовість, дробність, порційність просторово-часових параметрів речей, фізичних сил.

Пізнання – процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною. Пов’язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

Поняття – форма мислення, яка відображає загальні історичні зв’язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях.

Постулат (лат. *postulatum* – «вимога») – вихідне твердження, яке при побудові теорії приймається без доведення. Те ж саме, що й аксіома.

Причинність (*каузальність*) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). Причинність – основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (в релігії) – явищу, яке не має природних причин. В історії філософії К. Юм та І. Кант, а також неопозитивісти заперечують об’єктивність П., зводять її до суб’єктивної форми упорядкування досвіду.

Проблема (грец. *problema* – «задача») – форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

Простір – одна з основних ознак матеріальності речей, форми існування матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування. Субстанційна концепція простору і часу (І. Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Лейбніц, А. Ейнштейн) вважає, що простір і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. Простір взаємопов’язаний з часом, визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

Протилежність – поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.

Синтез – метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле.

Сприйняття – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Структура – закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

Теорія (грец. *theoria* – «спостереження, дослідження») – найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Умовивід – форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження.

Уявлення – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Форма – зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

Ціле – інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають у результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.

Якість – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бугай Д.В. «Справедливость» в платоновских диалогах: «Апология Сократа» и «Критон» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С.123 – 134.
2. Гусейнов А.А. Философия как утопия для культуры //Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 11 – 16.
3. Декарт Р. Первоначала философии // Соч.в 2-х т. –М.,1989. – Т.1.-С.301-313.
4. Кант И. Критика чистого разума // Соч.в 6-ти т. – М.,1964. – Т.3.-С.683-702.
5. Гегель Г.Энциклопедия философских наук. – Т.1. Наука логики. – М., 1974.– С.85 – 104.
6. Губар О.М. Філософія. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 416 с.
7. Соловьев В.С.Философские начала целого знания // Соч.в 2-х т. – М.,1988.– Т.2. – С.179 – 181; 227 – 229.
8. Історія філософії: словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - 2-е вид., перероб. - К. : Знання України, 2012. – 1087 с.
9. Иванов В.В. Гуманитарные науки и будущее современной цивилизации // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 5 – 12.
10. Кенисарин А.М., Нысанбаев А.Н. Становление историко-философских идей в учениях Аристотеля и аль – Фараби //Вопросы философии. – 2005. - № 7. – С.136 – 145.
11. Крушинский А.С. Стиль мышления древнего Китая: логико-методологический аспект //Вопросы философии. – 2009. - № 1. – С. 104 –108
12. Кессиди Ф.Х. Гераклит и диалектический материализм //Вопросы философии. – 2009. – № 3. – С. 142 – 146
13. Лекторский В.А. Философия как понимание и трансформирование //Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 17 – 24.
14. Мудрагей Н.С. Против философии? Позвольте возразить! // Вопросы философии. – 2013 – № 9. – С. 106 – 116.
15. Попович М. Що таке філософія? // Філософська думка. – 2006. – № 1. – С. 3 – 24.
16. Россман В. Платон как зеркало русской идеи //Вопросы философии. – 2005. – № 4. – С. 38 – 50.

17. Стан і перспективи українського антикознавства («круглий стіл» «Філософської думки») // Філософська думка. – 2012. – № 1. – С. 5 – 25.
18. Степанянц М.Т. Знание и вера: многообразие культурных подходов // Вопросы философии. – 2007. – № 2. – С. 3 – 13.
19. Сачков Ю.В. Фундаментальные науки как стратегический ресурс развития // Вопросы философии. – 2007. – № 3. – С.76 – 89.
20. Степин В.С. Конструктивные и прогностические функции философии // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 5 – 10.
21. Тягло О.В., Кривуля О.М., Воропай Т.С. Філософія. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – С.21 – 85.
22. Філософія (за ред. В.Г. Городяненко). – К: Видавничий центр «Академія», 2005.– 560 с.
23. Філософія [Текст] : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – 431 с.
24. Філософія (В.Х. Арутюнов, С.В. Бондар та ін.). – К.: КНЕУ, 2008. – 310 с.
25. Філософія (за ред. І. Ф. Надольного). – К: Вікар, 2007. – 455 с.
26. Філософія: Словник-довідник (І.Ф.Надольний, Г.Б.Черушева, В.В.Пархоменко та ін.). – К.: «Видавництво Дельта», 2009. – 284 с.
27. Чумаков А.Н., Королёв А.Д., Дахин А.В. Философия в современном мире: диалог мировоззрений // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 3 – 16.

РОЗДІЛ III

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ АУДИТОРНОГО ВИВЧЕННЯ

Тема 10.

ЛЮДИНА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

10.1. Проблема людини в історії філософії

У комплексному людинознавстві філософія розглядає світоглядні питання: природу (сутність людини), її походження, сенс життя, питання свободи людини і творчості та методологічні: можливість створення оптимальної стратегії вивчення і вдосконалення людини.

Історія пізнання людини свідчить про складність та суперечливість даної проблеми. Кожна філософська концепція додавала до неї нові риси, відкривала нові грані в пізнанні людини.

У філософії **Давньої Греції** панував космологізм у розумінні людини. Філософія мілетської школи твердила: людина містить всі основні елементи космосу. Софісти почали розглядати людину в умовах соціокультурного буття (не заперечуючи, що вона є частиною природи). Протагор «Людина – міра всіх речей». Сократ поставив людину у центр своєї філософії. Платон розрізнив у людині безсмертну душу (світ вічного і ідеального) і тіло (тимчасове і суєтне). Арістотель розглядав людину як «політичну тварину». Вона, з одного боку внутрішньо пов'язана з природою, а з іншого – протистоїть їй, оскільки у неї є душа – причина і початок людського тіла.

Європейська середньовічна філософія висуває на передній план релігійно-моральні проблеми людського існування, проблему співвідношення між богом і людиною. У цьому співвідношенні найголовніше для людини є спасіння, котре християнство розуміє як сходження недосконалої особи до найдосконалішої – Бога. Августин Блаженний

В період Відродження Бог зміщується на периферію людського життя. Смісловим стержнем є сповнена пафосу ідея про самодостатність і автономність особистості, віра в безмежні творчі можливості. Ренесанс – це разом узяті теорія і практика гуманізму.

Філософія Нового часу зосереджувала увагу на всезагальній природі людства, соціальній сутності. Новоєвропейська філософія XVII ст. особливе значення надавала розуму як специфічній особливості людини. Р.Декарт пов'язував сутність людини з мисленням. «Мислю - отже існую». Декарт розумів людину як реальний зв'язок бездушного і мертвого тілесного механізму з розумною душею, яка має волю і мислить.

Для німецької класичної філософії визначальним є уявлення про людину як суб'єкта духовної діяльності, що створює світ культури і є носієм загального ідеального начала, духу, розуму. І. Кант наголошував на моральному характері природи людини, Йоганн Фіхте – на ролі діяльності в житті людини, Георг Гегель – на духовності, Людвіг Фейєрбах – на любові до ближнього. Фейєрбах розглядає людину як природну істоту, як вищий щабель природного розвитку.

Специфікою марксистського розуміння людини є трактування її як «похідна» від суспільства, як продукту та суб'єкта суспільно-практичної діяльності. Сутністю людини К. Маркс вважав саме сукупність всіх суспільних відносин. Марксистові належить трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації, «біологічного в соціальне».

На початку XX ст. у філософії здійснюється своєрідний антропологічний поворот – проблема людини стає невід'ємною частиною досліджень практично всіх філософських напрямків. З'явилося багато концепцій людини. В залежності від того, що слід вважати суто людським у людині (природне, соціальне, духовне) їх можна умовно об'єднати у три групи.

Домінуючою рисою **біологізаторської концепції** є уявлення людини як переважно природної істоти. Життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості якої обумовлені природними (біологічними) чинниками.

Соціологізаторські концепції ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, якими відводиться роль лише передумови соціального життя, і які не мають ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини.

Спірітуанізм (духовні концепції) об'єднує погляди, за якими в основі розкриття сутності людини лежить її внутрішній духовний світ (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, до творчості, наявність свободи та глибинної самосвідомості), і проголошує первинність індивідуального «я» як духовного стрижня особистості.

10.2. Сутність сучасної концепції людини

1. Людина і природа взаємопов'язані.

У питанні походження людини можна виділити релігійну, космічну та еволюційну концепції. **Релігійна концепція** ґрунтується на твердженні з Біблії, де сказано, що людина створена з «пороху

земного». Це можна тлумачити як: вона має земну природу і не закинута на Землю з Космосу. **Космічна** стверджує, що життя на Землю могло бути занесено космічним пилом через атмосферу і допускає існування неземних цивілізацій. **Еволюційна** теорія Ч. Дарвіна (1809 – 1882) доводить, що під дією природних факторів відбору *Homo sapiens* виник як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот.

Сучасна наука довела, що стан людини залежить від природних процесів – коливань температури, коливань геомагнітних полів, сонячної радіації. Сонячні бурі також впливають на самопочуття людини.

2. Вирішальну роль у становленні людини має праця, трудова діяльність.

Енгельс зазначав, що початкова праця привела до того, що: а) організм предків людини почав пристосовуватися до умов середовища і до трудової діяльності. У людини з'явилася пряма хода, розвинулись руки, головний мозок; б) праця обумовила появу членороздільної мови як засобу спілкування та передачі досвіду; в) завдяки трудовій діяльності утворилися виробничі відносини.

Діяльність є основою людського способу буття, дає можливість визначити сутність людини, специфіку людського існування (Льюїс Морган 1818-1881).

Основні характеристики людської діяльності: має перетворювальний характер; спрямована до певної мети; предметна; антропомірна (на її процесах, характеристиках лежать інтереси, потреби людини, візитна карта людства); соціально організована (передбачає людські об'єднання, спілкування); свідомо (духовно зумовлена).

Слід зауважити, що сьогодні зростають вимоги до спеціалістів в умовах інформаційного суспільства.

3. Людина – біосоціальна система, у якій соціальному відводиться пріоритетна роль.

Біологічне в людині – людський організм з його структурами і функціями, специфічною для людини нейрофізіологічною організацією і властивою їй нервовою діяльністю.

Особливостями людини є: пряма хода на двох ногах, розмаїття функцій рук, великий мозок (наявність глибоких звивин на мозку). Біологічні особливості передаються від покоління до покоління, записані в генетичну програму яку репрезентують молекули ДНК. Генетична програма забезпечує видову визначеність людини, расову належність, індивідуальні особливості морфологічного характеру (ріст, колір та форму обличчя, тривалість життя, тощо). Біологічно

визначаються темперамент, природні здібності(пам'ять, художня творчість, обдарованість у музиці).

4. Філософська концепція людини розглядає проблему сенсу життя, смерті, безсмертя.

Сенс життя – поняття, яке відбиває постійне прагнення людей співвідносити свої вчинки з системою суспільних цінностей, з вищим благом, щоб у такий спосіб діставати можливість виправдовувати себе у своїх власних очах, в очах інших людей чи перед якимось авторитетом, Богом. Іншими словами – це пояснення собі та іншим, для чого ти живеш.

Сенс життя полягає у всебічному розвитку сутнісних сил людини, їх реалізації на благо інших людей, у задоволенні власних потреб, знаходячи у цьому відповідне задоволення, радість та щастя.

Смерть – завершення людського життя. Вона біологічно і соціально супроводжує все людське життя. Ми не можемо повернути минуле, неповторні вікові стани і враження... смерть припинення усіх припинень. Але навіть біологічно існують моменти безсмертя оскільки ми генетично безсмертні, безсмертні у своїх дітях.

Людина, що померла, звільниться від фізичної оболонки, продовжує жити в ефірному тілі, поступово переселяючись в ефірний світ.

5. Фундаментальною цінністю людини є свобода.

Свобода – філософська категорія, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу.

Складові свободи: вибір усвідомлення вчинити певним чином, відповідність власним переконанням, прояв волі і відповідальності, прагнення до самореалізації.

6. Гуманізм – визначальна риса людства.

Гуманізм: система поглядів, що визначає цінність людини як особистості, право людини на свободу, щастя, розвиток здібностей; системи поглядів, що вважали благо людини критеріями оцінки соціальних інститутів; принципи рівності, справедливості і людяності повинні стати нормою стосунків між людьми.

Як зазначав А.Швейцер: «Завдання сучасників досягти справжньої доброти, жити в злагоді з самим собою. Тільки перемога гуманного світогляду над анти гуманним дасть нам можливість з надією дивитись у майбутнє».

Отже, головним предметом філософських роздумів є людина. Людина – біосоціальна єдність, у якій через соціальне, біологічне і духовне реалізується людське. Людина – істота, яка своєю діяльністю

створює власну історію. Людина – єдина істота, що усвідомлює свою смертність. З цим пов'язане питання про сенс життя.

Тема 11.

СВОБОДА. ТВОРЧІСТЬ

11.1. Свобода як ціннісний вимір людини

Особистісні виміри людського: духовність, свобода, творчість, моральність.

Свобода - самовизначення духа, свобода волі, здібність діяти у згоді з самим собою і не визначатися зовнішніми обставинами. Свобода особистості - це і питання про свободу волі, і про вибір, і про взаємозв'язок різних компонентів структури особистості: вольового, раціонального, ціннісного. Свобода також тісно з'язана з проблемою відповідальності. Тривалий період за певних умов у вітчизняній філософії панувала точка зору, що свобода є усвідомленою необхідністю. Джерела ідей йдуть до філософських концепцій свободи Спінози, Гольбаха, Фейєрбаха, Маркса. Свобода людини подавалася як чітко вписана в систему зовнішнього соціального і природного визначення, де особа мала лише право усвідомити необхідність і діяти у її межах. Адже саме свобода за внутрішньою суттю тільки й може надати можливість людині бути і залишатися самою собою і не підкорятися обставинам. У зв'язку з цим треба розглянути найбільш концептуальні філософські теорії свободи особи. Такими є концепції Іммануїла Канта і Миколи Бердяєва.

Концепція свободи особи Іммануїла Канта і досі в філософії має велике теоретичне і гуманістичне значення, впливає суттєво на дальший пошук напрямку. Іммануїл Кант майже першим в історії філософії обґрунтував принципову різницю між причинністю духовного світу особи і причинністю світу зовнішнього, природно-матеріального. Людина, за Іммануїлом Кантом, не є тільки чуттєво-природна істота, а, по-перше, істота розумна і моральна. І як раз такій якості людини притаманна незалежність від визначальних причин світу зовнішньої необхідності. Ця незалежність і складає свободу людини. Іммануїл Кант розводить свободу і необхідність як суті різних рівнів буття, зараховує зовнішню необхідність тільки до світу явищ, а свободу людини - до речей самих по собі, і тим самим визнає два види причинності: зовнішню і вільну. Дійсно, свобода людини належить до складу речей у собі, з усіма притаманними їм філософськими характеристиками. Свобода має різні поняття належного, що є фактором, що зв'язує причинність різних рівнів. Іммануїл Кант так пояснює зв'язок: належне, що ніколи ще не

відбувалося зовні, може визначати діяльність людини і бути причиною її вчинків. Проявляється взаємообумовленість двох світів, а не тільки їх розбіжність. Своєрідне поле діяльності свободи - це моральність людини. У моральності людини Іммануїл Кант бачить ту суттєву якість, що відрізняє і підносить особистість. Важливо, що філософ не моралізує і не вчить правилам моральності, а, навпаки, формулює принцип автономії моралі: все, що робить людина, повинно виходити, насамперед, від її власних волі і розуму.

Оригінальну концепцію свободи волі особи створив один з найвідоміших представників екзистенціального напрямку в філософії Жан Поль Сартр. На його думку, суть людини - це задум, проект, майбутнє. Людина є тим, ким намагається бути, сама визначає своє майбутнє, проектує долю. Речі, що оточують людину, в принципі не мають суттєвого значення для того, що станеться з людиною пізніше, бо її дії детермінуються не речами (суспільними відносинами, інститутами), а ставленням людини до речей. Людина - вільна істота. Все залежить від того, ким вона захоче бути. Немає такої умови, яка б завадила людині здійснити свій вибір. Скеля, яку я бачу перед собою, міркує Жан-Поль Сартр, буде моїм ворогом, чинитиме опір, якщо я захочу перенести її з місця на місце. Проте та сама скеля стане моїм співучасником, якщо я захочу використати її як підвищення для огляду ландшафту. Все залежить від того, який сенс, значення людина надає речам.

Видатний філософ Микола Бердяєв є відомим теоретиком свободи людини. У центрі філософської концепції - особа в усій різноманітності її духовного життя. Особа розуміється філософом не як мала частина соціального цілого (держави, роду, соціальної групи), а як всесвіт-універсум, мікрокосм. Важливо, що особа не просто маленька копія величезного понадсвіттового світу, а й абсолютна цінність світу. Поняття особи у Миколи Бердяєва має концептуальний зміст: усі його роздуми починаються і закінчуються поняттям людина, вважається, що кожна людина є особистість, що основа її духовного буття і призначення людний полягає саме у можливості відкриття у собі особистості шляхом безкінечного самоутвердження. Суть людини полягає не в загальному і родовому, а в індивідуальному. Особа має свій неповторний образ. Індивідуальне буття людини, вважає Микола Бердяєв, є первісним, визначальним. Зовнішня реалізація всього індивідуального і неповторного, що має людина, складає зміст творчості. Творчість - найважливіша характеристика людини як особистості. Свобода у Миколи Бердяєва безпосередньо зв'язана з суттю людини: основна якість духа особистості. Особа, насамперед, за духовною природою є істота

вільна і творча. Свобода є позитивною, творчою потужністю, що нічим не обумовлюється і не обґрунтовується, - це потужність духу творити не з природного світу, а із самого себе. Свобода, вважає Микола Бердяєв, є самоочевидною і не потребує зайвих філософських обґрунтувань і доказів.

Свобода як діяльність на основі пізнаної необхідності носить різноманітний характер. Але сутність її одна – вибір із безлічі можливих варіантів. Людина не є вільною у виборі об'єктивних умов своєї діяльності, проте вона має певну свободу у виборі цілей і засобів їх досягнення. Отже, свобода не є абсолютною, вона відносна. Свобода реалізується шляхом вибору людьми тих можливостей, які здаються їм найбільш реальними.

Основними видами свободи є:

- зовнішня свобода як можливість практично змінювати умови життя;
- внутрішня свобода як уміння зберігати сміливість думки за будь-яких умов і нести відповідальність за свої дії;
- свобода дії як реальна можливість людини не бути фізично заблокованою для здійснення певних дій.

За своїми проявами свобода може носити негативний характер, бути «свободою від чогось» (від нагляду, скерувань, обмежень, примусу та ін.). Свобода може мати позитивний характер, коли на основі знання закономірностей розвитку предметів і явищ, уміння оцінити ситуацію і змінити її у прогресивному напрямку.

Можна виділити і вірогідний характер свободи як можливість вибору з певної сукупності варіантів, результати яких непередбачувані.

Свобода вибору не існує окремо від відповідальності, яка є мірою відповідності поведінки особи, соціальної групи, колективу, етносу, держави наявним вимогам, суспільним нормам, правилам співжиття, правовим нормам. Це співвідношення обов'язку і міри його виконання.

Основними складниками вибору і відповідальності суб'єкта є: усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і норм; передбачення наслідків вибору, рішень і дій; критичність і контроль за своїми діями, урахування їх наслідків для інших людей; прагнення до саморегуляції в соціумі; самозвіт і самооцінка вибору та дії; готовність відповідати за свій вибір.

11.2. Філософські аспекти творчості

Головною ознакою в творчості є створення нового, що виводиться з такого атрибуту матерії, як саморозвиток з внутрішньо

притаманною йому властивістю новостворення. Під новим у такому випадку розуміється не просто недавно створене, а саме постановка ще невідомого завдання, що не має готових правил вирішення, здобуття результатів, які ще не досяглися, тобто створення оригінальної ідеї або унікального матеріального предмета, оригінальних шляхів і методів вирішення наукової проблеми. Нове знання, одержане в процесі наукового дослідження, може стати новим в двох сенсах: нове знання може бути новим для вченого, який зробив те чи інше спостереження або відкриття, і новим для науки, відкриття нового факту, нового закону, створення нової теорії, нової науки тощо. Творчість історична: те, що сучасності є новим і, отже, надбанням творчості, потім стає об'єктом репродукції. Дійсна творчість в культурі, політиці, науці і виробництві визначається принциповою новизною одержаних результатів в масштабах їх історичної значимості.

Творчість - специфічна форма діяльності, що, насамперед, має справу з сферою можливого майбутнього, засновується на діалектиці реальних саморозвинених можливостей світу. Отже, творчість не є чисто довільний, авторитарний акт, що управляється якимось механізмом, як стверджують ідеалісти. На ній лежить відбиток матеріального: творчість визначається рядом умов матеріального характеру, що не виводяться з природи чистого розуму. Відповідаючи на це питання, тим самим вирішуємо проблему співвідношення свободи і необхідності в творчості.

З точки зору філософського підходу, творчість і необхідність нерозривно взаємопов'язані і не можуть існувати одне без одного. Це діалектичні протилежності, що характеризують ступінь оволодіння людиною природним і соціальним середовищем. Творчість - це об'єктивний, визначений процес, що включається в ланцюг об'єктивної необхідності. Соціальна визначеність творчості особи, ступінь її свободи характеризуються, по-перше, соціально-економічними факторами, насамперед, рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин, що або сприяють, або утруднюють створення сприятливих умов для творчості; по-друге, політичними факторами, рівнем демократизму у суспільстві; по-третє, рівнем розвитку науки і станом духовності суспільства і взагалі духом епохи. Всі філософські концепції не відкидають і того факту, що творчість суб'єкта в духовній сфері може проходити і поза безпосереднім його зв'язком з матеріальною дійсністю. Отже, визначення мети, постановка завдань і застосування методів їх вирішення визначаються сукупністю об'єктивних факторів, що накладають обмеження на їх вирішення, зумовлюють структуру творчості, впливають на

натхнення, стимулюють або гальмують творчість. Це - зовнішня визначеність. Але є внутрішньо особистісна визначеність. Рівень і характер творчості багато в чому залежить від здібностей, знань, досвіду, інтересів, настанов суб'єкта. Хоча і ці якості психіки складаються під впливом трудової діяльності і соціальних умов, все ж від них залежить ступінь залучення особи в творчу діяльність.

Наукова творчість потребує справжньої свободи своїх творців. Бути вільним у сфері творчості - це творити без перешкод, за законами наукового пізнання, суворо дотримуючись вимог законів. Не може, наприклад, бути справжньої свободи наукової творчості, якщо не будуть рішуче подолані всілякі прояви кон'юнктури і, в зв'язку з цим, впадання в ті чи інші крайнощі з питань природничих, технічних і суспільних наук.

Принципова новизна - головна ознака творчості, але її не досить, щоб одержати цілісне уявлення про суть творчості. Не менш важливою ознакою творчості є цінність, корисність нового. Визначення корисності нового - справа важка з ряду причин. По-перше, нове народжується у боротьбі, не завжди відразу одержує визнання сучасників, оскільки свою цінність не завжди виявляє наочно і вочевидь. Здатність побачити і підтримати нове - одна з найважливіших якостей керівника будь-якого рангу і професії. По-друге, цінність і корисність нового нерідко визначаються як соціально-класові.

Суб'єктами творчості можуть виступати не лише особи, але й різні спільності людей, клас, нація, суспільство. Продуктом творчості є все середовище, що оточує людину, тобто друга природа у всій її багатоманітності. Фактично всі об'єкти природи, що оточують людину, є різні комбінації приблизно ста хімічних елементів. Руйнування старих систем і створення з їх елементів нових систем, комбінування є фундаментальним моментом творчості, її змістом. В принципі, людина може зробити не лише будь-яку природну річ, але й нескінченну кількість речей, що не існують в природному світі і не можуть виникнути. Отже, творчість - результат діяльності голови, тобто свідомості (насамперед мислення) і рук, а базою творчості виступають знання і досвід, набуті людиною в процесі пізнання і практичної діяльності.

Аналіз сучасної концепції природи і суті творчості дозволяє визначити, що творчість - це найвища форма активності свідомості людини. Спрямовує її діяльність на створення якісно нових матеріальних і духовних цінностей.

12.1. Спілкування як умова формування і розвитку суспільства

Наявність у людини свідомості спонукає її до діяльності. Праця цілеспрямована діяльність людини зі створення благ, необхідних для задоволення її тілесних і духовних потреб. З погляду еволюційної теорії Ч. Дарвіна, є однією з найважливіших передумов виникнення свідомості у людини. Трудова діяльність людини мала два вирішальних наслідки:

- організм предків людини почав пристосовуватися не просто до умов середовища, а до трудової діяльності. Специфічні особливості фізичної організації людської істоти - пряме ходіння, диференціація функцій передніх і задніх кінцівок, розвиток руки, головного мозку виробились у процесі тривалого пристосування організму до виконання трудових операцій;

- праця, яка з самого початку була спільною діяльністю, стимулювала виникнення і розвиток спілкування, членороздільної мови як засобу спілкування, нагромадження і передавання трудового, соціального досвіду.

Людська праця відрізняється від діяльності навіть найрозвинутіших тварин тим, що являє собою активний вплив людини на природу, а не просте пристосування до неї, характерне для тварин. Вона передбачає систематичне використання і, найголовніше, виробництво знарядь виробництва. Праця є цілеспрямованою свідомою діяльністю людини, вона з самого початку має суспільний характер і немислима поза суспільством.

Отже, за еволюційною теорією, думка і руки, розум і знаряддя праці почали творити нову істоту, яка отримала назву розумної, тобто людини. Цього факту не заперечують ні космічні гіпотези походження людини, ні релігійна, бо всюди є акт цілеспрямованої діяльності зі створення благ, необхідних для задоволення людських потреб.

Унікальність свідомості як особливої здатності людини творити образи навколишнього світу виявляється не тільки в характері її функціонування і розвитку, а й у способі виникнення самої свідомості. Однією з основ виникнення свідомості є спілкування і мова.

Говорячи про спілкування, ми насамперед підкреслюємо, що цей феномен, притаманний лише людині, виникає як особливий стан відношення, взаємозв'язку людей. У найширшому розумінні слова,

спілкування - це процес взаємозв'язку, взаємовідношення, взаємодії між людьми, людськими спільнотами, у якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями та навичками, а також результатами діяльності, тобто процес передачі, опрацювання і використання інформації в широкому розумінні.

Спілкування - одна з основних форм людської взаємодії, істотна ознака життєдіяльності особистості як суспільної істоти. Починаючи з античності філософи досліджували спілкування як соціальне явище, яке уособлює одну з осн. потреб людини - потребу в стосунках з іншими, в ході якої індивід опановує світ свого буття. Концепція спілкування з'ясовує сутність соціального явища, його структуру й функції, мотиви і форми прояву, межі існування і умови здійснення. Спілкування є об'єктивним процесом. Основу спілкування складає спільна предметна, насамперед виробнича діяльність, необхідність взаємодії, взаємодопомоги, взаєморозуміння - обов'язкові умови існування і розвитку людства. Завдяки спілкуванню в ході спільної діяльності відбувається вироблення і накопичення матеріального, соціального і духовного багатства суспільства, засвоєння цінностей, соціалізація і самореалізація особистості. Завдяки спілкуванню відбувається зустріч і взаємопізнання людей, їх самовизначення і самопред'явлення, взаємозбагачення: індивіди фізично і духовно творять один одного.

Спілкування - це один з вимірів суспільної культури. Воно багатогранне і різнорівневе утворення, уособлює всі сусп. відносини: економічні, політичні, соціальні, національні, побутові. Спілкування - не лише соціальне, але й соціально-психологічне явище. Його якісні риси багато в чому визначаються психічними особливостями суб'єктів взаємодії (характер, темперамент, воля).

Основні функції спілкування: комунікативна (соціальна взаємодія); трансляційна (акумуляція і передача соціального досвіду і культури); екзистенційно-організуюча (самореалізація особи, її життєдіяльність); культурно-виховна (формування людини і збагачення її досвіду).

12.2. Мова як засіб спілкування

Найважливішим засобом спілкування є мова, особливістю якої є те, що вона водночас і універсальний засіб спілкування, і найдосконаліша форма спілкування (адже у процесі безпосереднього спілкування величезну роль відіграють міміка, жести, посмішка тощо).

Мова - система знаків, за допомогою якої люди спілкуються, здійснюють пізнання світу і самопізнання, бережуть і передають

інформацію, управляють поведінкою один одного. У мові можна виділити природну систему знаків (звук, пластика людського тіла: пози, жести, міміка) і штучну, спеціально створену людьми (мова математики, живопису, музики, дорожні знаки і т.д.). Мова - один із головних моментів функціонування суспільства. Вона виконує в суспільстві багато функцій: номінативну (спроможність мови позначати і подавати світ речей і процесів), пізнавальну (участь у процесі пізнання), комунікативну (участь у процесі спілкування людей) і т.д.

Свідомість і мова нерозривно пов'язані. Щоб свідомість людини стала існуючою для інших людей, щоб вони дізналися про його зміст, необхідно висловити її назовні, тобто об'єктивувати за допомогою мови, не обов'язково словесної. Наприклад, почуття радості, захоплення, журби і т.д. можна передати особливим вираженням обличчя, очей, у мові танцю, музики.

Зв'язок свідомості з мовою виявляється й у тому, що виникнення індивідуальної свідомості можливо тільки, якщо людина включена у світ мови і насамперед - словесного. Саме в мовному спілкуванні з дорослими дитина починає говорити про себе "Я", несвідомо засвоює логіку мислення, задовану в мовних пропозиціях. Рідна мова формує в людині несвідомим для нього засобом почуття ритму, музикальності (адже кожне звучне слово - це цілий музичний твір), а також багато інших якостей його душі і розуму. Якщо врахувати, що формування свідомості особистості починається з дитинства, то стає зрозумілим величезна роль мовного простору, у якому знаходиться дитина. Варто зауважити таку залежність: чим багатші утримання свідомості і взагалі духовного світу людини, тим більше йому потрібно мовних знаків для його передачі, і навпаки.

Не можна не сказати про те, що кожна культура напружує свій визначений набір слів, за допомогою якого свідомість її представників виявляє себе зовні. У різних мовах по-різному співвідноситься кількість слів, що виражають предметно-логічне і емоційно-турботливе утримання свідомості. Так, європейські мови є переважно номінативними, тобто пристосованими, в основному, для назви предметів і їхніх властивостей. Європейці зафіксували в мові свою орієнтованість на інтелектуально-раціональне відношення до світу.

Особливу увагу треба звернути на те, що великі зміни відбуваються в сучасній українській мові: багато хто раніше часто уживане слово, такі як любов, совість, справедливість і т.д., витісняються зі словника і на зміну їм приходять інші - «крутий», «просунутий» тощо. Соціальне табуірованими виявилися слова, за

допомогою яких виражалися ідеї патріотизму, почуття любові до Батьківщини, народу і т.д. Лавина іноземних слів і неологізмів веде до трансформації національної української мови. Зміна мови - процес двосторонній: з одного боку, він відбиває зміни, що пройшли у свідомості людей, а з іншого, - сприяє подальшій трансформації їхньої свідомості. Зберігаючи свою мову від «розмивання» нація зберігає одне з найважливіших умов своєї культурної самоідентифікації. Не випадково, наприклад, у Франції ввели квоту на вжиток англо-американських термінів у засобах масової інформації, а також їхнє використання в назвах магазинів, кафе й інших установ. За зберігання чистоти національної мови виступає громадськість Японії і Китаю.

Тема 13.

ЛЮБОВ

13.1. Види і модуси любові

Любов як глибоке й інтимне почуття, у якому найповніше виявляється особистість. Змістовно любов є ставленням людини до когось або чогось як такого, без чого не можна бути. Це почуття й усвідомлення людиною предмета чи явища як невід'ємної умови свого існування. У любові знаходить вияв безкорисна і самовіддана спрямованість на певний об'єкт, відмова від егоїстичних переконань, потреба в об'єднанні та зближенні людей. У більш вузькому розумінні любов, або кохання, – це інтенсивне і відносно стійке почуття до особи іншої статі, що супроводжується емоціями, які ситуативно виникають, відчуттям ніжності, тривоги, ревності тощо.

Духовний світ людини, її естетична сутність - це, мабуть, одна з найменш пізнаних наукою сфер життя на Землі. І саме тому практично неможливо дати чіткого визначення вищим людським почуттям, одним з яких є любов. Складність і важливість любові обумовлені тим, що в ній зливаються в одне ціле і фізичне і духовне, індивідуальне і соціальне, особисте й загальнолюдське, зрозуміле і незрозуміле. Немає такого розвиненого суспільства, і немає такої людини, який був би не знайомий з любов'ю. Більш того, без любові не може формуватися моральне обличчя людини, не відбувається нормального розвитку.

Сучасні філософи приходять до висновку, що любов різноманітна: вона включає в себе не тільки різні види та їх підвиди, але й різні її форми або так звані «модуси». До видів любові можна віднести, наприклад, любов до ближнього. Формами прояву її є любов до дітей, до батьків, братська любов; модуси її - це любов чоловіка і жінки,

любов жителя півночі і жителя півдня, любов середньовічна і сучасна. Конкретизація може йти і далі, і всі ці різноманітні прояви людських почуттів відносяться до одного категоріального поняття - любов.

Модусів любові можна виділити величезна кількість. Згідно з теорією одного з сучасних дослідників А. Івіна, поле кохання можна представити у вигляді девяти «кіл»: еротична (статева) любов і любов до самого себе; любов до ближнього: до дітей, до батьків, до братів, до сестер, а також до людей, які міцно пов'язані з нашим життям; любов до людини, яка включає любов людини до самого себе, любов до ближнього і любов до кожного іншої людини; любов до батьківщини, до життя і любов до Бога; любов до природи і зокрема космічна любов, яка, спрямована на світ у цілому, говорить про єдність людини і світу і про їх взаємовплив; любов до істини, до добра, до прекрасного, любов до справедливості; любов до творчості, до слави, до своєї діяльності, до свободи, до багатства; це любов до гри, до спілкування, до колекціонування, до подорожей; це потяг до їжі й до лихослів'я.

Ім'я У цій схемі, де найбільш повно представлена вся гамма різноманітних форм любові, проглядається чітка закономірність: чим далі ми просуваємося від центру, тим нижче інтенсивність любові і більше роль соціальних впливів. Так, наприклад, еротична любов і любов до дітей здатні заповнити всю емоційне життя людини; любов до творчості і до слави найчастіше складає тільки частину життя; пристрасть до гри і колекціонування - це всього лише один аспект існування людини.

13.2. Любов між чоловіком і жінкою як вид людських відносин

У період античності виділяються деякі аспекти любові, які згодом будуть перейняті філософами інших епох. І насамперед це уявлення про кохання як про прагнення до втраченої цілісності людської істоти, а також досить чітке розмежування між духовною любов'ю і статевим інстинктом. Вперше до цієї проблеми звернувся Платон, який трактував любов як божественну силу, що допомагає людині подолати свою недосконалість, як помічницю на шляху до моральності і вічної краси. Це не фізіологічний інстинкт, який легко задовольнити і монотонне повторення якого викликає лише роздратування. В філософії стародавнього світу людина сприймається лише як частину Космосу, а тому любов між чоловіком і жінкою не сприймається як глибоке інтимне почуття, переживання, властиве індивіда, бо особистості не існує - вона розчинена у Всесвіті. А у зв'язку з цим і сама любов розглядалася як космічне злиття двох протилежних полісів світу, яка необхідна для досягнення гармонії. За

законами Всесвіту відбувалося і розмежування внутрішніх ролей, де чоловіче начало завжди було активним, а жіноча - пасивним.

В епоху середньовіччя в суспільстві відбувається корінна зміна поглядів на основні життєві поняття, цінності, підвалини, що пов'язано з широким поширенням християнства як світової релігії. Любов в Новому завіті розуміється дуже широко і майже всі її аспекти пов'язані з божественним авторитетом. Широко проповідується і любов до ближнього, до кожної людини, яка є необхідним ступенем любові до Бога. У світлі цієї божественної любові та любові до всього людства особливий відбиток накладається і на інтимні почуття. Любов між двома людьми сприймалася як певне егоїстичне і гріхове почуття.

В епоху Відродження тема кохання розцвіла в обстановці всезагального інтересу до всього земного і людського, яке звільнилося з-під контролю церкви. Поняття «любов» повернуло собі статус життєвої філософської категорії, яким було наділене в античності і який в середні століття був замінений на статус релігійно-християнський. Але релігійний відтінок любовного почуття не зник зовсім. Однак, в центрі світогляду стоять вже не божественні сюжети, а людина, яка гармонійно пов'язана зі світом, де небесне не протистоїть земному, але пронизує його духом височини і благородства. Епоха Відродження, повернувши людини до природи, знищує межу між пристрастю, вседозволеністю і розбещеності, між поривами серця і не надто розбірливо гонитвою за насолодою.

У центрі уваги філософії Нового часу - людина з її природним прагненням до добра, щастя, гармонії. Повністю заперечується середньовічна ідея про споконвічної гріховності людей. Філософії Нового часу притаманний гуманізм та антропоцентризм.

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ ДО ІІІ РОЗДІЛУ

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Тема 10.

1. Що вивчає філософська антропологія?
2. Як розвивалась проблема людини в історії філософії?
3. Які особливості розуміння людини в епоху Відродження?
4. Які проблеми людини в екзистенціалізмі?
5. Як сучасна філософії розуміє людину?
6. Які характеристики людської діяльності?
7. Що таке антропогенез і які його основні характеристики?
8. Як співвідносяться біологічне і соціальне в людині?
9. У чому полягає проблема життя і смерті в філософії?
10. Які вимоги ставить сьогодення перед людством у питанні вирішення глобальних проблем?

Тема 11.

1. Які цінності людського буття?
2. У чому полягає цінність свободи?
3. Які особливості соціального примусу?
4. Як співвідносяться діяльність і творчість?
5. Чим свобода відрізняється від свавілля?
6. Які основні риси творчості?
7. Як співвідносяться творчість і свобода?
8. Які структурні компоненти творчого потенціалу людини?
9. Які перспективи свободи в сучасному світі?
10. Чи можна вважати творчість фундаментальною основою буття людини ХХІ століття?

Тема 12.

1. Які особливості комунікативної сфери суспільства?
2. Чим відрізняється мова людини від «мови» тварини?
3. У чому своєрідність свідомості людини?
4. У чому особливості соціокультурної комунікації у філософії Ю. Габермаса?
5. У чому проявляється взаємозв'язок суспільства, діяльності і комунікації.
6. Які особливості штучного інтелекту.
7. У чому специфіка спілкування в інформаційному суспільстві?
8. У чому специфіка комунікаційної моделі громадянського

- суспільства?
9. Як співвідносяться комунікативна техніка і комунікаційна свобода?
 10. Яка роль засобів масової інформації у сучасній інфосфері?

Тема 13.

1. У чому проявляються філософське розуміння любові?
2. Чому любов вважають способом людського існування?
3. Як розуміли любов філософи античності?
4. Як розуміли любов філософи Стародавнього Сходу?
5. Як розвивалась тема любові у Середньовіччі?
6. Як розвивалась тема кохання у філософії доби Відродження і Нового часу?
7. У чому специфіка християнської любові?
8. Як розуміли любов у психоаналізі?
9. Що таке псевдолюбов і які її форми?
10. Яке місце займала тема кохання в українській філософії?

ТЕМИ НАУКОВИХ РОБІТ

Тема 10.

1. Основні філософські проблеми антропогенезу.
2. Зв'язок праці людини з мисленням.
3. Місце біологічного фактору у людській сутності.
4. Роль людини у сучасному світі.
5. Сутність гуманістичного підходу до особистості.
6. Антична та новітня філософія про сутність людини.
7. Діяльність як суттєва риса особистості.
8. М.Шелер – засновник сучасної філософської антропології.
9. Філософські проблеми особистості на початку ХХІ ст.
10. Смерть, безсмертя та проблема сенсу життя людини.

Тема 11.

1. Базові цінності людського буття.
2. Свобода і творчість як риси людини.
3. Цінність людського життя: моральні й правові аспекти.
4. Держава і право як підстава та знаряддя свободи.
5. Цінність людського життя: моральні й правові аспекти.
6. Співвідношення діяльності і творчості.
7. Філософське розуміння свободи.
8. Свобода та свавілля.

9. Соціальний примус і свобода.
10. Перспективи свободи в сучасному світі.

Тема 12.

1. Роль мови у становленні особистості.
2. Особливості соціокультурної комунікації у філософії Ю.Габермаса.
3. Віртуальність і реальність: нове співвідношення.
4. Протекціонізм в масовій комунікації.
5. Проблема штучного інтелекту.
6. Роль засобів масової інформації у сучасній інфосфері.
7. Співвідношення комунікативної техніки і комунікаційної свободи.
8. Медіа як локомотив глобалізації.
9. Комунікаційна модель громадянського суспільства.
10. Взаємозв'язок суспільства, діяльності і комунікації.

Тема 13.

1. Філософське розуміння любові.
2. Християнське розуміння любові.
3. Розуміння любові в античній філософії.
4. Тема кохання у Сократа і Платона.
5. Філософія любові у Стародавній Індії.
6. Тема кохання у філософії доби Відродження і Нового часу.
7. Мистецтво любові З.Фрейда і Е.Фромма.
8. Любов як спосіб людського існування.
9. Псевдолюбов та її форми.
10. Тема кохання в українській філософії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання до теми 10.

1. Складіть схему «Історичні етапи розвитку філософської антропології» за таким зразком:

Історичний період	Основні ідеї	Представники
-------------------	--------------	--------------

2. Спробуйте самостійно визначити роль філософської антропології для фахової та наукової творчості. Сформулюйте 3-5 аргументацій.
3. Прочитайте і законспектуйте статтю І. Іваненка «Потойбіч дзеркал: до питання про умови можливості нерелексивної теорії самосвідомості» // Філософська думка. – 2012. – № 2. - С. 6 – 29. Які риси самосвідомості виділяє автор?
4. Напишіть есе на тему «Моє розуміння сенсу життя».

Завдання до теми 11.

1. Прочитайте статтю Л. Когана «Свобода – самість свідомості //Вопросы философии. – 2009. - № 7. – С. 78 – 90. Які риси свідомості називає автор?
2. Напишіть есе на тему «Як я розумію свободу людини».
3. Законспектуйте статтю А. Сорокіна «Ідеальне, творчість і розвиток людини» //Вопросы философии. – 2009. - № 6. – С. 82 – 91.
4. Які українські філософи досліджували питання свободи і творчості?

Завдання до теми 12.

1. Розкрийте смислові джерела поняття комунікації (Ясперс, Бубер, Бахтін).
2. Як ви розумієте принцип «апріорі комунікації» Апеля?. Наведіть приклади.
3. Прочитайте статтю І.Т.Касавіна «Знання і комунікація: до питання про сучасні дискусії в аналітичній філософії» // Вопросы философии. – 2013 – № 6. – С. 46 – 57. У чому полягає актуальність філософії комунікації для наукового знання?
4. Які особливості комунікативних процесів ХХІ ст.? Дайте аргументовану відповідь.

Завдання до теми 13.

1. Прочитайте роботу Н.В. Хамітова «Самітність жіноча і чоловіча» (Хамитов Н.В. Философия и психология пола. – К.: Ника-Центр, 2001). Які риси самотності виділяє автор?
2. Назвіть основні категорії філософії кохання.
3. Напишіть есе «Любов як сенс існування людини».
4. Як розвивались уявлення про любов в історії філософської думки? Наведіть приклади.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Завдання до теми 10.

1. *Антропоцентризм - це:*

- а) розділ підручника з антропології;
- б) твір Г. Сковороди;
- в) філософська позиція, згідно з якою людина є центром і вищою метою світобудови.

2. *Які з наведених питань розглядає філософська антропологія?*

- а) що таке людина і яке її місце в світі;
- б) що таке спадковість;
- в) у чому сутність гравітації;
- г) у чому сенс людського життя;
- д) чи відбувається прогрес суспільства.

3. *Новонароджена дитина це:*

- а) індивід;
- б) особистість;
- в) індивідуальність.

4. *Людині для входження в людський спосіб буття необхідно насамперед:*

- а) їсти, пити та одягатись;
- б) виробляти засоби соціально-культурної діяльності;
- в) включитись у соціальні зв'язки та відносини і оволодіти елементарними навичками соціально-культурної поведінки.

5. *Поняття «людина» фіксує:*

- а) унікальну здатність людини бути розумною;
- б) особливий вид живих істот;
- в) те, чим людина відрізняється від усього живого.

Завдання до теми 11.

1. *Які з понять найбільш повно виражають сутність свободи?*

- а) свобода волі;
- б) відчуження;
- в) рівність;
- г) доля;
- д) відповідальність;
- є) необхідність.

2. *До різновидів свободи відносять:*

- а) вірогідну свободу;
- б) негативну свободу;
- в) свободу від відповідальності;
- г) свободу волі;

д) свободу дії.

3. *Поняття свободи передбачає:*

- а) усвідомлену необхідність;
- б) відсутність необхідності;
- в) відсутність будь-яких перешкод для дії;
- г) відсутність суперечностей між намірами та їх виконанням.

4. *Кому належить вислів: «... немає детермінізму, людина - це свобода»?:*

- а) Ж.-П. Сартру;
- б) Ф. Ницше;
- в) З. Фрейду;
- г) З. Фромму;
- д) А. Камю.

5. *Система поглядів, згідно з якою вищою цінністю проголошується людина та її право на свободу, розвиток і прояв своїх здібностей:*

- а) антропологізм;
- б) антропоцентризм;
- в) космоцентризм.

Завдання до теми 12.

1. *У психофізіологічному аспекті матеріалістична філософія розглядає свідомість як:*

- а) частину психіки, яка підпорядковується принципу реальності;
- б) суб'єктивну реальність, або суб'єктивний образ об'єктивного світу;
- в) вищу функцію мозку, пов'язану з мовою;
- г) душу, що використовує мозок як знаряддя для реалізації своїх цілей.

2. *Чи тотожні філософські поняття «мова» і «мовлення»?*

- а) так;
- б) ні.

3. *Мова людини - це:*

- а) соціально закріплена лексична і граматична системи, які для індивіда виступають як об'єктивно існуючі;
- б) спілкування людей між собою;
- в) система штучних знаків, яким людина надає відповідні значення.

4. *Кому належить вислів: «Мова є упорядником чуттєвих даних»:*

- а) Т. Гоббсу;
- б) З. Фрейду;
- в) З. Фромму;

г) Дж. Локку.

5. Чи вірне твердження «Мова реалізується через мовлення»:

а) так;

б) ні.

Завдання до теми 13.

1. Автор творів «Людина для себе», «Втеча від свободи», «Мистецтво кохання»:

а) Е. Фромм;

б) В.І. Ленін;

в) З. Фрейд;

г) Г. Сковорода.

2. Гедоністична любов - гра, яка відрізняється глибиною почуттів та проявляється у формі кокетства та флірту:

а) людус;

б) філія;

в) ерос;

г) прагма.

3. До якого якого виду любові належить дане описання: «це ніжне почуття, безкорисливе, яка знаходить втілення у любові матері до дитини чи християнській любові до ближнього»:

а) агапе;

б) ерос;

в) людус;

г) прагма;

д) сторге.

4. Кому належить вислів: «Ідея романтичного кохання, за якою лише одна людина у світі може бути предметом істинного кохання -хибна. Неправильно і те, що любов до неї, якщо пощастить зустріти таку людину, матиме результатом відмову від любові до інших. Любов, яка може переживатися лише до однієї людини, показує, що це любов, а не симбіотичне ставлення».

а) Е. Фромму;

б) М. Хайдеггеру;

в) Л. Шестову;

г) В. Соловйову.

5. Хто автор слів: «Кохати – це не значить дивитися один на одного, кохати – це значить разом дивитись в одному напрямку»:

а) Антуан де Сент-Екзюпері;

б) Тарас Шевченко;

в) Григорій Сковорода.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

Альтруїзм – моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

Антропологізм (грец. *anthropos* – «людина» і *centrum* – «центр») – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

Архетип – первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апіорно формують активність уяви; складають основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

Аскетизм (грец. *asketes* – «добре навчений», «подвижний») – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

Досвід – сукупність переживань людини. Виділяють зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого – саморефлексія, роздуми.

Ідеальне – протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засноване на логічності.

Індивідуалізм – тип світогляду, сутність якого в абсолютизації позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

Інтенція (лат. *intentio* – «стремління») – спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні дерево, будинок, у міркуванні – числа, у фантазії – русалки і т. ін.

Інтроспекція (лат. *introspectare* – «дивитися в середину») – спостереження за перебігом власних психічних процесів. Один з допоміжних методів пізнання в психології.

Інтуїція (лат. *intueri* – «уважно дивлюсь») – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі І. вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають досягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.

Логіка – наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності; закон несуперечності; закон виключеного третього. Дотримання законів і правил Л. є запорукою істинного мислення.

Мислення – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі

чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

Мова – спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

Об'єктивність – відтворення об'єкта за його власною мірою (вимірювання твердості, теплоти об'єкта тощо за певними еталонами). Характеризує відношення суб'єкта до об'єкта.

Оцінка – ставлення людини (суспільства) до суспільних норм і цінностей, яке полягає у схваленні чи осуді їх, а також в субординації їх за важливістю.

Підсвідоме – одне з основних понять психоаналізу З. Фрейда, яким позначають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем. Проявляється у снах, обмовках та ін.

Раціоналізм (лат. *rationalis* – «розумний») – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

Рефлексія (лат. *reflexio* – «вигин, відображення») – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я». Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій – об'єктивний метод, або через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання – рефлексія. У цьому розумінні використовується Р. Декартом, Д. Локком, Гуссерлем.

Розсудок – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Самосвідомість – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

Свідомість – відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямовані на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організовані часовим потоком свідомості.

Свідомість людини – нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Суб'єктивність – нав'язування свого мірила об'єкта, не узгоджене з його властивостями.

Судження – форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв'язки.

Трансцендентальне (лат. *transcendens* – «той, що виходить за межі») – поняття, яким у деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. У свідомості можна вичленити індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які кантіанство та феноменологія називають трансцендентальними. Вони, отже, є потойбічними щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості. І. Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

Трансцендентальний ідеалізм – ідеалізм, який досліджує трансцендентальне – категорії, правила діяльності свідомості як джерело конституювання об'єктивної дійсності.

Філософська антропологія – учення про природу та сутність людини.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Баумейстер Андрій. Філософські засади після XX століття //Філософська думка. – 2012. – № 3. – С. 15 – 29.
2. Бойченко І.В., Бойченко М.І., Бойченко О.І., Кононенко Т.М., Романенко О.В., Носова Г.Ю., Рябенко В.О., Надольний М.І., Багінський В.В., Бойченко Н.М., Бойченко Т.Є., Хмелько І., Романенко О.Я. Буття людини в суспільстві: системний виклад: Монографія – К.: Промінь, 2012. – 592 с. – Бібліогр.: с.577 – 591.
3. Борзенков В.Г. Эпистемологические препятствия на пути научного познания человека // Человек. – 2012. - № 1. – С. 5 – 23.
4. Бугай Д.В. «Справедливость» в платоновских диалогах: «Апология Сократа» и «Критон» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С.123 – 134.
5. Вешняковская Н. Информационная эволюция: В кого мы превращаемся? // Открытия и гипотезы. – 2012. - № 3. – С. 2 – 8.
6. Губар О.М. Філософія. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 416 с.
7. Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека //Вопросы философии. – 2009. - № 3. – С. 19 - 31.
8. Довга Лариса. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізея) – Київ - Львів.: Видавництво «Свічадо», 2013.
9. Духан И.Н. Философия классического в искусстве и проектной культуре модернизма //Вопросы философии. – 2009. - № 6. – С. 47 – 59.
10. Іващенко Іван. Потойбіч дзеркал: до питання про умови можливості нерелексіїної теорії самосвідомості //Філософська думка. – 2012. – № 2. - С. 6 – 29.
11. Касавин И.Т. Знание и коммуникация: к современным дискуссиям в аналитической философии //Вопросы философии. – 2013 – № 6. – С. 46 – 57.
12. Коган Л.А. Свобода – самость сознания //Вопросы философии. – 2009. - № 7. – С. 78 – 90.
13. Магрело М.В. Становлення правового імперативу як соціального регулятора // Юридична наука. – 2012. - № 6. – С. 7 – 14.

14. Мельник Володимир. Соціоантропологічні запити та виміри науково-технічного поступу // Філософська думка. – 2012. – № 2. – С. 84 – 97.
15. Нагуманова С.Ф. Существует ли разрыв в материалистических объяснениях психики? //Вопросы философии. – 2007. - № 1. – С. 90 – 105.
16. Петрушенко В. Атрибутивні риси свідомості //Філософська думка. – 2007. - № 2. – С. 3 – 18.
17. Севостьянов Д.А. Исследование активности человека: инверсный анализ в контексте постнеклассической рациональности // Вопросы философии. – 2013 – № 9. – С. 117 – 124.
18. Солонько Л.А. Апофатическая антропология: онтологические основания, рефлексивные принципы, поведенческие стратегии – Нежин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 412 с.
19. Сорокин А.А. Идеальное, творчество и развитие человека //Вопросы философии. – 2009. - № 6. – С. 82 – 91.
20. Тейяр де Шарден П. Феномен человека.-М.,1987. с.187-235
21. Тульчинский Г.Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности //Вопросы философии. – 2009. - № 4. – С.41 - 56.
22. Хамитов Н.В. Философия человека: от метафизики к метаантропологии. - К.: Ника – Центр, 2002. – 336 с.
23. Хен Ю.В. Теория и практика усовершенствования человеческой «породы» //Вопросы философии. – 2006. - № 5. – С. 123 – 136.
24. Філософія (В.Х. Арутюнов, С.В. Бондар та ін.).- К.: КНЕУ, 2008. – 310 с.
25. Філософія (за ред. І. Ф. Надольного). - К: Вікар, 2007. – 455 с.
26. Філософія:Словник-довідник (І.Ф.Надольний, Г.Б.Черушева, В.В.Пархоменко та ін.). – К.: «Видавництво Дельта», 2009. – 284 с.
27. Шевченко С.Л. Автентичність людського буття у філософії екзистенціалізму – К.: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, 2012. – 207 с.

РОЗДІЛ IV

ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ АУДИТОРНОГО ВИВЧЕННЯ

Тема 14.

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА

14.1. Проблема періодизації суспільства

Суспільство – це сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, у яких виражається їх всебічна залежність один від одного.

Відомий французький філософ Огюст Конт (1789 – 1857) запропонував закон трьох стадій історичного розвитку. За цим законом, вихідним етапом історичного розвитку було «теологічне мислення», пояснення всього людського буття дією надприродних сил. Другим етапом було «метафізичне мислення», тобто пояснення буття посиленням на деяку абстрактну сутність. Вершиною історичного розвитку стає третій, «позитивний» етап пояснення світу. Характерною рисою цього етапу є відмова від абстрактного знання й орієнтація на використання знання конкретного, «позитивного».

У марксизмі періодизація історії суспільного розвитку проводиться через категорію суспільно-економічної формації. К. Маркс виділив три основні формації: докласову, класово-антагоністичну та комуністичну. Але більшість послідовників К. Маркса виділяють п'ять формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну.

Відомий російський соціолог Микола Якович Данилевський (1822 – 1885) розглядав рух людського суспільства як низку співіснуючих соціальних організмів. Їх він називав культурно-історичними типами, а на етапі зрілості – цивілізаціями. У праці «Росія і Європа» М. Данилевський виділив такі культурно-історичні типи: єгипетський, китайський, асирійсько-вавілонський, індійський, єврейський, грецький, римський, арабський, германо-романський, мексиканський, перуанський. За М. Данилевським, цивілізація – це певний період розкриття тих унікальних задатків, що зумовлюють своєрідність духовного світу народів. Це своєрідний пік розвитку культури.

На відміну від М. Данилевського, німецький філософ Освальд Шпенглер (1880 – 1936) тлумачив цивілізацію не як злет, а як омертвіння відповідної історичної культури. Філософ нараховував вісім таких цивілізацій. До них належать: китайська, вавілонська, єгипетська, антична, арабська, західна, культура Майя та російська.

Англійський історик і філософ Арнольд Тойнбі (1889 – 1975) у 12-томному «Дослідженні історії» налічує понад тридцять

цивілізацій. Із них донині збереглося лише шість: західна, візантійсько-ортодоксальна, російсько-ортодоксальна, арабська, індійська і далекосхідна (китайська, японо-корейська).

Американський соціолог Деніел Белл (нар. 1919) поділяє історію на три фази, що послідовно змінюють одна одну: доіндустріальна, яка характеризує найнижчий етап в опануванні людиною засобами існування; індустріальна, яка ототожнюється з капіталізмом; постіндустріальна, яка знаменує стрибок до нових технологій, становлення нових соціальних відносин на основі інтелектуалізації, комп'ютеризації, ресурсозберігання тощо.

Сучасне суспільство, деякі вчені називають, як і Д. Белл, постіндустріальним, інші – інформаційним (американський соціолог Алвін Тоффлер), ще інші – суспільством управлінців тощо.

Уявлення про соціум пов'язане з аналізом **основних сфер суспільного життя**. Такими сферами вважаються:

1) матеріальна сфера життя, що охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних цінностей;

2) соціально-політична сфера суспільного життя, яка включає в себе групові, етнічні, національні, міждержавні та інші стосунки людей;

3) духовна сфера соціального життя, як система ідей, поглядів, уявлень, які насамперед відбивають соціальне життя;

4) культурно-побутова сфера суспільного життя, яка охоплює виробництво, розподіл і споживання культурно-побутових цінностей та передачу їх від одного покоління до іншого. До цієї сфери входить життя сім'ї, організація відпочинку, освіта тощо.

14.2. Соціальна структура суспільства

Соціальна структура суспільства – це сукупність відносно стійких соціальних спільнот, груп і певний порядок їх взаємозв'язку та взаємодії.

У соціальній структурі суспільства виділяються:

– класово-стратифікаційна структура (класи, страти, соціальні верстви, стани тощо);

– соціально-етнічна система (родо-племінні об'єднання, народності, нації тощо);

– соціально-демографічна структура (статеві-вікові групи, працююче та непрацююче населення тощо);

– професійно-кваліфікаційна структура (виробничі об'єднання, трудові колективи, установи, фірми, науково-дослідні інститути тощо);

– тонкі структури (структури і механізми, безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю особи, підпорядковані їй, здатні забезпечити її соціальний захист).

Діалектичний взаємозв'язок соціальної структури суспільства і соціальних відносин полягає в тому, що вони взаємопроникають і взаємообумовлюють одне одного. Соціальне структурування суспільства неможливе без соціальних відносин, і відповідно соціальні відносини не можуть проявлятися поза компонентом соціальної структури.

Найбільш загальним поняттям «соціальної структури суспільства» є поняття «соціальна група». Соціальна група – це порівняно стала спільність людей, які мають загальні природні і соціальні ознаки й об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами поведінки, системами певних відносин.

Для виникнення групи необхідні спільні інтереси, внутрішня самоорганізація, мета, конкретні форми соціального контролю, зразки діяльності тощо. Залежно від мети і завдань організація може бути формальною або неформальною.

Формальною (офіційною) групою є об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документа – юридичних норм, правил, службових інструкцій тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності. Наприклад, учнівський клас, студентська група, військовий підрозділ.

Неформальна група складається стихійно і не має особливих документів, які регламентують її функціонування. Вона також утворюється на основі загальних інтересів, прагнень, що об'єднують людей у більш або менш стійкі об'єднання (наприклад, дружня компанія, злочинна група і т.д.).

Усі соціальні групи можна поділити на великі, середні та малі.

Великі соціальні групи – це спільноти, що існують у масштабі всього суспільства в цілому. Такими групами є класи, страти, верстви, нації, покоління тощо.

Середні соціальні групи – це мешканці одного села чи міста, працівники певного підприємства, склад навчального закладу тощо.

До малих соціальних груп відносять такі об'єднання людей, у яких усі члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним. До них належать сім'я, шкільний клас, студентська група тощо. У малій групі індивід, як правило, отримує психологічну і моральну підтримку.

Таким чином, соціальна структура суспільства – це складно організоване і певним чином упорядковане ціле, до якого входять окремі індивіди та соціальні спільноти. Соціальна структура суспільства тісно пов'язана із соціальними відносинами. І обидві ці системи взаємопроникають і взаємообумовлюють одна одну.

Тема 15.

ФІЛОСОФІЯ ПРИРОДИ

15.1. Взаємозв'язок природи і суспільства

Поняття «природа» вживається у двох значеннях. У широкому розумінні термін «природа» охоплює і суспільство, і навколишній світ, тобто є синонімом Всесвіту. У вузькому розумінні – це частина матеріального світу, яка протистоїть суспільству і взаємодіє з ним. Природа як складова частина світової цілісності становить основу буття суспільства.

Люди живуть на Землі спільно. Їх життя пов'язане не з усією природою, а з певною її частиною – географічним середовищем. Самі ж люди є природними істотами, що живуть за законами природного світу. Отже, природа є необхідною умовою функціонування та розвитку суспільства.

Вплив природи на суспільство:

По-перше, природа забезпечує суспільство необхідними йому резервами. Це запаси корисних копалин, енергетичних ресурсів Землі, ресурси води та кисню тощо.

По-друге, будь-яка матеріальна річ, виготовлена людиною, створюється з природної речовини. Світ матеріальних речей – знарядь і засобів праці, житла й виробничих приміщень, транспортних засобів, оброблених ланів – усе це є одночасно і природне, і соціальне. Будівлі, шляхи, греблі побудовані суспільством, але будівельний матеріал – це продукт природи.

По-третє, природні умови суттєво впливають на розвиток продуктивних сил суспільства. У різних природних умовах за однакових умов праці результати не будуть однакові. У США урожайність зернових удвічі вища, ніж в Україні. Але там 80% посівної площі знаходиться у сприятливих субтропічних умовах. У нас 80% посівної площі – зона ризикованого землеробства.

По-четверте, суттєвим є вплив природних умов на форми і темпи історичного процесу. Засухи, повені, виверження вулканів, землетруси можуть знищувати результати людської праці і, відповідно, гальмувати розвиток суспільства.

По-п'яте, природа суттєво впливає на сімейно-побутову сферу життєдіяльності суспільства. Такі соціальні інституції, як шлюб, медичні заклади, похоронні служби, безпосередньо пов'язані з біологічною природою людини.

По-шосте, проявом природних умов є расовий поділ суспільства. Природно-расовий поділ суспільства відіграє певну роль у соціальній історії. На його основі виникають і расові конфлікти, і прояви расової солідарності.

По-сьоме, природним процесом є зростання народонаселення. Витоками зростання народонаселення є родина як природне об'єднання чоловіка й жінки.

Вплив суспільства на природу:

По-перше, людиною різко розширюються просторові межі освоєння природи. На сьогодні вся поверхня земної кулі освоєна людиною. Людина вийшла у космос і також використовує його у своїх цілях.

По-друге, відбувається подальше освоєння природи «вглибину». Якщо у XVIII ст. використовувалися лише близько 30 хімічних елементів, а в XIX ст. – близько 50, то на початку XX ст. – вже 60. Сьогодні використовуються майже всі природні і багато штучних хімічних елементів.

По-третє, посилюється інтенсивність використання природних ресурсів. Нині щорічно видобувається майже 100 млрд тонн різноманітної руди, нафти, будівельних матеріалів. Людиною виведено більш 400 порід великої рогатої худоби, понад 200 порід овець, більше 2 тис. видів рослин тощо.

По-четверте, посилюється вплив людини на структуру природного середовища. Змінюється природний ландшафт і навіть клімат. Не можна не бачити суперечливості цього процесу. Не можна радіти з перемог над природою. Кожна з цих перемог має, у першу чергу, ті результати, на які ми розраховували. Але непередбачені результати знищують значення перших.

15.2. Екологічні проблеми та шляхи їх вирішення

Екологія вивчає сукупність живих організмів, які взаємодіють один з одним і утворюють з оточуючим середовищем єдину систему.

У наш час поняття «екологія» поширюється також і на людину, на взаємодію природи і суспільства. У 50-х роках XX ст. формується нова наука – соціальна екологія. Соціальна екологія – це наука, що вивчає проблеми прогнозування, планування й управління процесом взаємодії суспільства з природою.

Сьогодні взаємодію суспільства з природою у світі можна охарактеризувати як критичну. Технологічна діяльність людини зумовила глобальну кризу. Суть цієї кризи можна виразити двома словами: забруднення та виснаження природи. Соціальна філософія виділяє кілька історичних етапів взаємодії суспільства і природи та наслідки цих взаємодій.

Перший етап – це період від виникнення *Homo sapiens* до появи скотарства та землеробства. Людина жила полюванням, рибальством і збиральництвом. То була єдність людини і природи. Людина ще не виділялася з природи.

Другий етап – це період землеробства і скотарства. Людина починає активно перетворювати природу. Відбувається освоєння нових територій, будівництво іригаційних споруд, вирубування лісів тощо.

Третій етап розпочинається з промислової революції XVIII ст. Саме в цей час виникає ідея панування людини над природою. Через машинне виробництво вплив людини на природу починає ставати згубним.

Четвертий етап пов'язаний з початком науково-технічної революції у середині XX ст. Довкілля забруднюється не лише відходами виробництва, а й радіоактивними речовинами. Створюються штучні (синтетичні) матеріали, які природа сама переробити не може. Колосально зростає обсяг виробництва і використання природних ресурсів.

Отже, старий тип відносин суспільства з природою на сьогодні себе повністю вичерпав. Людство постало перед альтернативою – або перейти до якісно нового стану взаємодії з природою, або ж, знищивши природу, тим самим знищити і себе.

Екологічні проблеми:

1. Загроза підвищення температури на планеті внаслідок концентрації вуглекислого газу в атмосфері. Це призведе до танення льодів Арктики та Антарктиди, підняття рівня морів і океанів.

2. Виснаження киснепостачання Землі. Воно пов'язане зі знищенням лісів і забрудненням поверхні океанів.

3. Знищення цілих видів рослинного та тваринного світу. Це теж згубно позначається на довкіллі.

4. Виснаження ресурсів світового океану, який разом з лісами є основним постачальником кисню.

5. Забруднення навколоземного простору хімічними сполуками і радіоактивними речовинами.

6. Поступове вичерпання природних ресурсів.

Шляхами подолання кризи у співвідношенні суспільства і природи є: скорочення потреб людини, відмова від “псевдопотреб” (озброєння, наркотики, алкоголь тощо); пошук нових засобів, джерел існування людства, що пов’язані з нерозумною експлуатацією ресурсів на Землі; деурбанізація суспільства: великі міста мають бути поступово витіснені невеликими; заміна сучасного транспорту на екологічно чистий; створення безвідходного виробництва із замкнутим циклом: усі відходи слід переробляти і використовувати повторно; формування екологічної свідомості – системи уявлень про стан природного довкілля, здатності до адекватного розуміння органічного зв’язку між людиною та природою, використання екологічних знань у практичній діяльності; формування планетарної свідомості, єдиної для всього людства; повна заборона виробництва ядерної зброї.

Таким чином, криза у співвідношенні суспільства і природи на початку ХХІ ст. актуалізує проблему географічних факторів. Шляхами подолання цієї кризи є перехід до екологічно чистих технологій, подолання стихійних форм суспільного розвитку та хижацького ставлення до природи, формування нового гуманістичного світогляду.

Тема 16.

ФІЛОСОФІЯ ПОЛІТИКИ

16.1. Політична система суспільства

Політика – явище історичне. Вона відокремлюється разом із сімейною, майновою, територіальною, етнічною, класовою диференціацією суспільства. Політика пов’язана з державою і правом. Економічні, класові, національні та інші інтереси спонукають людей до політичної діяльності, що утворює надзвичайно розгалужену систему політичних відносин.

Сутнісний аналіз політики не може бути повним без виявлення її взаємодії з іншими явищами і процесами політичного простору суспільного життя. Політика – явище системне. **Політична система** – це сукупність політичних інститутів і установ, що взаємодіють з метою реалізації певних політичних цінностей. За своєю суттю, це своєрідний механізм реалізації влади.

До складових елементів будь-якої політичної системи суспільства входять:

1. Політичні відносини між суб’єктами (елементами) системи. Це відносини між індивідами, соціальними групами, націями, державами тощо.

2. Політична діяльність, яка виникає з появою того або іншого інтересу і завершується його реалізацією.

3. Політичні ролі, тобто система прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів політичної системи.

4. Політична свідомість і політична культура. Політична свідомість – це сукупність політичних ідей, поглядів, теорій, що відображає політичні процеси в суспільстві. Політична культура – це система знань і уявлень про владу, державу, політику; вільна орієнтація і активність у сфері політичних відносин. У політичній культурі політичні цінності поєднуються зі свідомим виконанням законів і свідомими політичними діями.

5. Політичні і правові норми. Політичні і правові норми є видами соціальних норм. Норма – сукупність зобов'язуючих принципів, правил, вимог, установлених суспільством. Політичні і правові норми виступають важливим регулятором суспільних відносин.

6. Засоби масової інформації. Вони використовуються для політичного впливу на населення з метою легітимації влади або її захоплення конкуруючими політичними силами.

7. Політична організація суспільства. Це перший за значенням елемент політичної системи. **Політична організація** суспільства має складну і розгалужену структуру. Її можна трактувати як систему, що формується завдяки єдності таких елементів:

7.1. Держава зі своїми законодавчими, виконавчими, судовими органами, різними відомствами: армією, органами держбезпеки, підтримки громадського порядку тощо.

7.2. Політичні партії як організовані групи однодумців, мета яких досягнення своїх інтересів шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Кожна політична партія намагається забезпечити обрання своїх представників у законодавчі та інші органи влади, спрямувати дії своїх депутатів на виконання програмної мети.

7.3. Громадські рухи і громадські організації. Громадські рухи – це добровільні формування людей, що виникають на основі їх свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод. Ці рухи діють, як правило, з орієнтиром на найближчу перспективу.

Більш стійкими формами об'єднань є громадські організації. Це добровільні об'єднання людей на основі певної програми дій. До них належать творчі спілки, спортивні товариства, молодіжні організації, профспілки, товариства мисливців, рибалок тощо. Їх члени здатні

суттєво впливати на політичне життя, але вони не прагнуть політичної влади.

7.4. Органи місцевого самоврядування.

7.5. Трудові колективи зі своїми органами самоуправління.

Ланкою, яка з'єднує всю політичну систему, є політична влада. Сукупність засобів, способів і методів здійснення політичної влади складає політичний режим. За **політичним режимом** усі політичні системи можна поділити на тоталітарні, авторитарні та демократичні (ліберальні).

Тоталітарний політичний режим – це прагнення влади контролювати всі сфери суспільного життя. Характерними рисами тоталітарного політичного режиму є заборона демократичних організацій, відсутність конституційних прав і свобод громадян, масове порушення законів, репресії проти прогресивних сил тощо.

Авторитарний політичний режим – це стиль громадського життя, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або окремої групи (клану). Авторитарний режим за своїм характером є проміжною ланкою між тоталітарним і демократичним режимами. У ньому повноваження і владні можливості виконавчої влади значно переважають можливості законодавчої влади. Повноваження представницьких органів обмежені. Закони діють не в інтересах особи, а в інтересах держави, існує цензура засобів масової інформації. Поліція, армія, спецслужби стоять на сторожі правлячого режиму, але масових репресій не проводять. Права національних меншин проголошені, але істотно обмежені.

Демократичний політичний режим. Протилежністю тоталітарному політичному режиму є демократія і демократичний політичний режим. Поняття «демократія» має декілька значень. Найперше, основоположне його значення пов'язане з етимологією, походженням цього терміна. Демократія перекладається з давньогрецької як «народовладдя» (demos – «народ», kratos – «влада»). У широкому значенні демократія – форма устрою будь-якої організації, що ґрунтується на рівноправній участі її членів в управлінні та прийнятті рішень більшістю.

Найважливішими передумовами і одночасно наслідком демократичного політичного режиму стає правова держава. Сутність держави взагалі і особливості правової держави ми розглянемо в наступному питанні.

16.2. Держава як елемент політичної системи суспільства

Особливе місце в політичній системі суспільства посідає держава як основне знаряддя влади. Саме в державі концентрується

вся система економічних, політичних, соціальних і духовних цінностей та інтересів різних людських спільнот. **Держава** – це суспільне утворення, покликане захищати інтереси людей певної території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи в разі необхідності спеціальні органи примусу.

Загальними ознаками держави є:

1. Територія, що окреслена кордонами держави. Держава будується не за кровнородними чи релігійними ознаками, а на основі територіальної і часто етнічної спільності людей.

2. Формування публічної влади та її відокремлення від суспільства. У суспільстві формується спеціальний шар управлінців-професіоналів, численних службовців, які і складають публічну владу.

3. Суверенітет, тобто верховна влада, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій і установ. Тільки державі належить суверенне творення законів і норм, обов'язкових для всього населення.

4. Наявність закону. Усі видатні володарі і царі були насамперед законодавцями. Визначними законодавцями вважаються царь Соломон, афінський стратег Перікл, київський князь Ярослав Мудрий, французький імператор Наполеон та інші.

5. Право стягувати податки і збори з населення. Ці податки необхідні для забезпечення державної політики (оборонної, соціальної й іншої), а також для утримання численного державного апарату.

6. Обов'язковість членства в державі, наявність громадянства. На відміну, наприклад, від таких політичних організацій, як партія чи спілка молоді, перебування в яких не обов'язкове для населення, державне громадянство людина отримує з дня свого народження.

7. Наявність державних символів (герб, прапор тощо). Офіційний статус держави та її громадян закріплюється головним законом країни – Конституцією.

Відповідно до свого призначення держава виконує певні внутрішні та зовнішні функції.

Внутрішніми функціями держави вважаються: законодавча, політико-економічна, соціальна, національно-інтегративна, демографічна, освітня, культурно-виховна, правоохоронна, екологічна, фінансова.

До основних зовнішніх функцій держави можна віднести дипломатичну (установлення широких сталих економічних,

політичних, культурних зв'язків з іншими державами) та оборонну функцію.

Систему організації верховної влади, порядок утворення її органів називають формою державного правління. Розрізняють дві основні **форми державного правління**: монархічну та республіканську.

Монархічна форма правління характеризується тим, що влада глави держави передається спадково. Така форма правління має кілька різновидів. Абсолютна монархія передбачає всевладдя глави держави (короля, царя, імператора) і відсутність конституційного ладу. Конституційна монархія обмежує повноваження глави держави Конституцією.

Республіканська форма правління передбачає виборність найвищої державної влади (парламенту, ради). Глава держави також обирається. Історії відомі два основні різновиди республіканської форми правління: президентська республіка і парламентська республіка.

За президентської республіки вагомою є роль президента в системі державних органів. Він одночасно є главою держави і главою уряду, посада прем'єр-міністра відсутня. Прикладом тут може бути США.

Парламентська республіка (Італія, Австрія, ФРН та ін.) визнає переважаючу роль парламенту й обраного ним уряду. Президент обирається або парламентом, або особливою колегією, що включає членів парламенту.

Як суб'єкт політичної влади, держава має свої **форми устрою**.

Форма державного устрою – це територіально-політична організація держави, що включає політико-правовий статус її складових частин та принципи взаємовідносин центральних і регіональних органів влади. Існують дві основні форми державного устрою: унітарна і федеративна.

Унітарна форма державного устрою – єдина, злита. Адміністративно-територіальні одиниці не мають політичної самостійності. Ознаками унітарної форми державного устрою є: єдина конституція, єдина система органів державної влади й управління, єдине громадянство, поділ на адміністративно-територіальні одиниці, де статус органів управління визначається загальнодержавними правовими нормами.

Україна – унітарна держава, але має певну особливість – наявність адміністративно-територіальної одиниці (Автономної Республіки Крим).

Федеративна форма державного устрою складається з кількох державних утворень. Кожне з таких утворень має свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів, своє громадянство. Поряд із цим установлюються єдині федеративні органи державної влади, єдина грошова одиниця, єдине громадянство. Федерація складається з певних державних утворень (штати, землі, республіки, провінції тощо). Прикладами федеративних держав можуть бути США, Австралія, Австрія, Росія, ФРН, Швейцарія та ін.

Існує і така форма державного устрою як конфедерація. У конфедерації кожен з її членів, зберігаючи державну самостійність, об'єднується з іншими державами у спільний союз. У наш час створити конфедерацію намагаються Росія і Білорусь.

Тема 17.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

17.1. Сутність культури. Типологія культури

Культура є першопочатком і вершиною людської діяльності, а водночас і умовою досягнень людства і цими ж досягненнями. Однозначного визначення культури немає. Спочатку цей термін вживався у значенні «виращування сільськогосподарських рослин». У 45 році до н. е. Ціцерон використав його у значенні розумової діяльності та виховання, а в XVII ст. культурою називали все, що відрізняло людське життя від природного. З XIX ст. з культурою пов'язують найрізноманітніші етапи, стани та сфери життєдіяльності людей: сукупність матеріальних і духовних цінностей; міру ставлення людей один одного, суспільства і природи; специфічний спосіб розвитку людства у процесі праці тощо.

Виходячи з великої кількості підходів до визначення культури, виділяють різні її типи:

- 1) в історичному процесі виділяють первісну, античну, середньовічну, сучасну й ін.;
- 2) за географією є культури континентальні (європейська, азійська, африканська тощо), регіональні (східноєвропейська, північноамериканська, латиноамериканська і т.ін.) і національні (українська, лівійська, французька, індійська та ін.);
- 3) за специфікою прояву культуру поділяють на молодіжну, елітну, масову, офіційну;
- 4) за сферами життя людей виділяють на економічну, політичну, правову, моральну, екологічну, фізичну, сімейно-побутову тощо;

- 5) у повсякденному житті людини йдеться про культуру праці, навчання, відпочинку, спілкування, поведінки в конкретних ситуаціях.

За змістом культура вбирає в себе засоби, форми та результати перетворювальної діяльності людей, спрямованої на задоволення власних потреб і подальший розвиток. Відповідно до основних сфер існування суспільства, культура поділяється на матеріальну, духовну, соціальну та культуру особистостей. Вона реалізується в житті кожної людини в індивідуальному або соціально-груповому значенні. Який зміст основних сфер культури?

17.2. Матеріальна і духовна культура. Функції культури

До **матеріальної культури** належать створені суспільством знаряддя праці, виробничі та побутові споруди, транспорт, породи виведених людьми тварин і сорти рослин та ін. Сюди входять і технологічні процеси, організація виробництва, способи розподілу благ тощо. Тобто матеріальною культурою є перетворене людьми для життя зовнішнє середовище.

Духовна культура – це результати інтелектуальної діяльності людей. Вона складається з досвідних та наукових знань, різноманітних поглядів і теорій, фольклору та здобутків мистецтва, а також їх матеріалізованих проявів у вигляді книг, фільмів, картин, спектаклів, архітектурних споруд тощо. Сюди також відноситься творчість учених, винахідників, діяльність освітніх, інформаційних та інших закладів, що розповсюджують духовні цінності. Важливим елементом духовної культури є мова – засіб мислення, спілкування та соціалізації людей.

Сфера культури соціального життя є результатом тривалого матеріального і духовного розвитку суспільства. У його процесі поступово виникали та формувалися такі соціальні інститути, як держава, політичні та громадські організації та рухи. Сформувалися і способи соціальної діяльності та її регулятори: мораль, релігія, політика, право, мистецтво, освіта тощо. Суспільна організація багатьох країн досягла найвищого для нашого часу рівня демократії шляхом забезпечення верховенства права і через наявність громадянського суспільства.

Функції культури:

1. Перетворювальна функція: культура є, перш за все, засобом задоволення потреб людства, створення відповідних умов і організації життя, яких не надає природне середовище. Люди перетворюють, змінюють світ і себе, щоб досягнути кращого рівня життя.

2. Орієнтувальна функція, адже завдяки таким елементам культури, як знання, освіта, технології, навички, досвід тощо, люди можуть змінювати дійсність у бажаному напрямку, свідомо забезпечувати потреби – як індивідуальні, так і суспільні.

3. Комунікативна функція виявляється через мову, освіту, засоби масової інформації, Інтернет та ін., що веде до обміну досягненнями культури, кращої організації життя, викликає взаємопорозуміння окремих людей і народів.

4. Виховна функція: культура регулює поведінку людей через систему норм, принципів і зразків життя.

5. Функція соціалізації: під впливом культури людина відчуває необхідність спільних дій з іншими людьми, дає собі соціальну оцінку й усвідомлює свою відповідальність за стан суспільства.

Тема 18.

ФІЛОСОФІЯ МОРАЛІ. ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

18.1. Моральні принципи буття людини

Мораль – сукупність історично обумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співжиття і поведінки людей. Моральні норми – це вимоги і заборони, яких повинна дотримуватись людина.

На відміну від правових норм, норми моралі не закріплені в юридичних законах. Вони спираються на силу громадської думки, виховання, традицій тощо. Структурно мораль включає такі компоненти, як моральна свідомість, моральні відносини і моральна практика. Основним компонентом моралі є голос совісті. Не бажання мати користь з чогось, не страх, а саме совість визначає моральність чи аморальність певного вчинку.

Моральна свідомість існує у вигляді духовних цінностей як уявлень про добро, честь, віру, надію, любов, у вигляді норм, що виражені у кодексах, заповідях, прислів'ях, а також у вигляді знань, що розкривають і обґрунтовують ці норми та цінності.

Основоположними принципами людського буття є ідеали, гідність, честь, совість.

Гідність людини – це сукупність уявлень про самоцінність особи, її моральну рівність з іншими людьми. Як невід'ємна риса самосвідомості і принцип поведінки, гідність сприяє усвідомленню людиною свого місця в суспільстві, допомагає визначити сенс особистого буття.

Як форма прояву соціальної та моральної свободи поняття гідності включає в себе право людини на повагу, визнання її прав і

одночасно передбачає усвідомлення нею свого обов'язку і відповідальності перед суспільством. Гідність безпосередньо виявляється через усвідомлення людиною свого суспільного значення. Це значення переживається відповідними почуттями, на противагу переживанню соціальної пригніченості.

До категорії гідності близьке поняття «честь». Честь визначає ставлення людини до самої себе, а також ставлення до неї суспільства. Між поняттями «честь» і «гідність» є певні відмінності. Уявлення про гідність особи впливає з принципу рівності всіх людей у моральному відношенні. А уявлення про честь оцінює людей диференційовано, залежно від їхньої належності до певної соціальної спільноти. Така належність зумовлює дотримання особою певних зразків поведінки для збереження як своєї репутації, так і репутації соціальної спільноти, до якої людина себе відносить.

Невідповідність дій людини певним зразкам групової поведінки усвідомлюється як втрата честі. А це може привести до відторгнення соціальною групою особи, що втратила свою честь.

Совість – це здатність людини чинити певні дії, усвідомлюючи ставлення до них інших людей. Совість допомагає людині контролювати виконання своїх обов'язків перед певними спільнотами, окремими людьми. Самооцінний характер совісті виявляється у почутті морального задоволення своїми діями або почутті сорому за них. Совість є своєрідною формою виразу моральних відносин між людьми й одночасно одним із моральних критеріїв діяльності людей.

Гідність, честь і совість як духовні цінності, через які люди усвідомлюють свою суспільну сутність, спираються на почуття порядності.

Порядність – це почуття й усвідомлення людиною своєї причетності до долі інших людей та відповідальності за неї. Порядна людина є носієм загальних духовних цінностей: добра, істини, краси, виявляє себе гідною, чесною. Порядність виявляється у конкретних позитивних вчинках: відповідальності за долю інших людей, особистій причетності до суспільного життя.

Таким чином, людські цінності не є похідними від предметного світу. Людина, на відміну від тварини, піднімається над природною необхідністю, і світ вічних цінностей стає мірилом її духовного буття. Універсум духовних цінностей не виводиться безпосередньо з конкретних умов існування людини, а є засобом його спрямування у відповідному напрямку.

18.2. Релігія у системі філософського знання

Важливе місце в духовному житті людини і суспільства посідає релігія та релігійна свідомість.

Релігійна свідомість – це сукупність поглядів, уявлень, настроїв, почуттів, ідей, теорій, пов'язаних із вірою в надприродне. Релігія - така форма світогляду, в якій присвоєння людиною світу здійснюється через його подвоєння на земний і небесний, потойбічний і посейбічний, грішний і сакральний. Як і наука, релігійна свідомість охоплює весь світ. Як і мораль, вона оцінює людські стосунки. Як і мистецтво, охоплює світ естетичного. Найважливіша ознака релігії - існування надприродної істоти Бога. Тому суттю релігійного світогляду є віра в Бога.

За різноманітними проявами буття релігія бачить творця – бога:

- у християн – Трійцю;
- в іудаїзмі – Ягве;
- в ісламі – Аллаха;
- в індуїзмі – Брахму, Вішну, Шиву.

Сучасні світові релігії виникають внаслідок тривалого розвитку попередніх релігійних уявлень (томізму, анамізму, язичництва). Елементи релігійного світогляду: віра (релігійні переконання), культ (система догматів, обрядів). В залежності від внутр. духовності нації, визначається характер релігії.

Філософія релігії виникла в XVII - XVIII ст. Спочатку вона розвивалася в дусі західного просвітництва, виходячи з принципів вільнодумства та раціоналізму. В подальшому в ній відбувається поворот в бік ірраціоналізму і фідейзму. Під терміном «філософія релігії» слід розуміти або мислення, для якого релігія є джерелом і базою побудов, або мислення, яке бере релігію своїм об'єктом. Мислення, яке впливає з релігії, само належить до об'єкта філософії релігії, і тому не повинно називатися цим іменем. Релігійне питання виникло лише тоді, коли якийсь бік духовного життя - наука і мистецтво, мораль і соціальне життя починали відокремлюватись, вимагати визнання їх. Вони починають оцінювати релігію зі своєї точки зору в той час, коли раніше релігія себе ігнорувала.

Релігію не можна зробити чи збудувати. Вона постає з самого життя, в ній відображається настрій людини, яка веде життєву боротьбу, її бажання за всіх обставин підтримувати перевагу вищої цінності, відомої їй з її переживань. Існує гіпотеза, що сутність релігії є віра у збереження цінності. Ця сутність не може складатися з

прагнення дати таке розуміння чи таке пояснення буття, якого потребує інтелектуальний інтерес.

Філософія релігії, оскільки вона прагне осмислити феномен релігії і його прояви, за сутністю своєю входить у систему філософського знання. Вона дає понятійне витлумачення релігійних феноменів, тобто вивчає інтелектуальний і раціональний вимір релігії. Іншими словами, філософія релігії цікавиться змістом релігії, її інтелектуальним базисом. Об'єктом її вивчення є феномен релігії та його характерні прояви.

Філософію релігії слід розглядати з точки зору раціональної осмисленості феномену релігії. Це означає, що в контексті філософії релігії розглядається функціонування двох рівнів раціоналізації:

1) перший з них – первинна раціоналізація, це логічна обробка фактів досвіду;

2) вторинна раціоналізація (Гуссерль), коли йдеться про споглядання, бачення ідей. І. Кант особливо переконливо довів, що у складі пізнавального акту є трансцендентальні елементи, тобто апіорні елементи знання.

Філософія релігії займається інтерпретацією релігійних феноменів. За формою це – інтерпретаційне осягнення релігії та її проявів. Саме інтерпретація становить суть філософії загалом і такої її галузі («регіональної філософії»), як філософії релігії зокрема.

У своєму послідовному проблематизмі філософія релігії вільна від будь-яких умовностей суто релігійного досвіду. В змістовному відношенні філософія релігії постає лише тоді, коли релігія – об'єкт її вивчення – стає проблемою. З'ясування релігії як містерії, таїнства знаходиться за межами філософії релігії. Тобто, філософія релігії обмежена раціональним осягненням релігійних феноменів і структур, у тлумаченні яких вбачає для себе проблему.

Філософія релігії являє собою органічний синтез, насамперед, трьох аспектів: метафізики релігії, епістемології релігії та праксеології релігії (практичної філософії релігії).

Метафізика релігії займається осмисленням змістовного наповнення феномена релігії. Предметом її вивчення є різноманітні концепції сутності та природи релігії, докази буття Бога тощо.

Епістемологія релігії висвітлює питання когнітивного (пізнавального) змісту релігії, вивчає можливості самого пізнання релігії та її форм.

Праксеологія релігії звертає увагу на вивчення форм людської діяльності, пов'язаної з релігійною практикою.

Три частини філософії релігії, по-суті, уособлюють три різні точки зору на один і той самий об'єкт вивчення, тобто – це три різні підходи до дослідження однієї й тієї ж проблеми.

Тема 19.

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

19.1. Наука як форма духовної діяльності людей

Наука – це форма духовної діяльності людей, направлена на виробництво знань про природу, суспільство і про саме пізнання, що має на меті досягнення істини і відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів в їх взаємозв'язку для того, щоб передбачати тенденції розвитку дійсності та сприяти її зміні. Наука – це і творча діяльність, направлена на отримання нового знання, і результат цієї діяльності – сукупність знань у понятійній формі, приведених у цілісну систему на основі певних принципів, а також процес їх виробництва.

Відповідно світу в його матеріальності і розвитку, наука створює єдину, взаємозв'язану, таку, що розвивається, систему знань про його закони. Разом з тим вона поділяється на безліч галузей знання (окремих наук), які різняться між собою тим, яку сторону дійсності, форму руху вони вивчають. За предметом і методом пізнання можна виділити науки про природу – природознавство – і суспільство – суспільствознавство, яке об'єднує гуманітарні та соціальні науки. Крім того, сюди входять вчення про пізнання, мислення (логіка, гносеологія тощо). Окрему групу складають технічні науки. Дуже своєрідною наукою є сучасна математика. У свою чергу кожна група наук може бути піддана докладнішому розчленовуванню. Так, до складу природничих наук входять механіка, фізика, хімія, геологія, біологія та інші, кожна з яких має цілий ряд окремих наукових дисциплін. Особливою ділянкою знань є філософія.

Можуть бути й інші критерії класифікації наук. Так, за своєю віддаленістю від практики науки можна розділити на два великі типи: фундаментальні, які з'ясовують основні закони і принципи реального світу, де немає прямої орієнтації на практику, і прикладні – безпосереднє застосування результатів наукового пізнання для вирішення конкретних виробничих і соціально-практичних проблем, спираючись на закономірності, встановлені фундаментальними науками. Разом з тим межі між окремими науками умовні та рухомі. Тим більш, усе частіше відбувається з'єднання наукових знань у формі так званих «стикових дисциплін» – фізична хімія, біофізика, геохімія тощо.

Кожна наука як наукова дисципліна включає 4 необхідних компоненти в їх єдності: а) суб'єктом науки є вчений; це й окремий дослідник, а також наукове співтовариство або науковий колектив; б) об'єктом є те, що саме вивчає конкретна наука або наукова дисципліна; в) система методів і прийомів, характерних для них і обумовлених їх предметами; г) своєрідна мова – природна або штучна (знаки, символи, математичні рівняння, хімічні формули тощо).

Наука, детермінована суспільною практикою та її потребами, разом з тим розвивається за власними закономірностями, тобто володіє відносною самостійністю і внутрішньою логікою свого розвитку. Загальних закономірностей розвитку науки є значна кількість. Звернемо увагу на найбільш характерні:

1. Внутрішнім джерелом, рушійною силою розвитку науки є різноманітна система її суперечностей: між теорією і практикою, фактами і концепціями, традиціями і новаціями, істиною і помилкою, абсолютною і відносною істинами тощо. Вирішення суперечностей і дає можливість досягати нових наукових результатів і відкриттів.
2. Діалектична взаємодія двох протилежних процесів – диференціація (виділення нових наукових дисциплін) та інтеграція (синтез знання, об'єднання ряду наук – найчастіше в дисципліни, що знаходяться на їх «стику»).
3. Взаємообмін методами і прийомами дослідження, тобто застосування методів одних наук в інших. Методологічний плюралізм – характерна особливість сучасної науки.
4. Відбувається зростання активної ролі науки в усіх сферах життєдіяльності людей, підвищення її соціального значення, зближення наукових і позанаукових форм знання, зміцнення аксіологічної (ціннісної) суверенності науки.
5. Свобода критики, можливість безперешкодного обговорення суперечливих або незрозумілих до кінця проблем науки, відкрите і вільне дискутування різних, зокрема й альтернативних підходів, неприпустимість наукового монополізму.

Порушення загальних закономірностей розвитку науки спричиняє серйозні помилки і відхилення від істини в діяльності окремих науковців і, навіть, цілих наукових колективів і шкіл.

Філософія техніки досліджує зв'язок суспільства і техніки, технізованого суспільства і природи, перспективи розвитку технічних засобів тощо.

Основною проблематикою філософії техніки є не лише онтологічні й епістемологічні суперечки щодо сутності техніки, а й наслідки використання складних технічних систем, комп'ютерів й

створення штучного інтелекту. Філософія техніки досліджує зв'язок суспільства і техніки, технізованого суспільства і природи, перспективи розвитку технічних засобів тощо.

Так, широко розглядаючи соціальні наслідки комп'ютеризації, західні філософи звертають увагу на істотну зміну не лише картини світу, а й практики державного управління, освіти, культури. Передбачається суттєва зміна соціальної структури суспільства, напрямів його розвитку. Водночас лунають застереження щодо відчуження людини внаслідок комп'ютеризації. Американський дослідник Г. Маклоен навіть попереджає про можливість виникнення «глобального села», де через комп'ютеризацію люди втрачатимуть соціальний статус, оскільки замкнуться у вузькому індивідуальному світі. І дійсно, нині проблеми співвідношення людини й техніки є складними.

19.2. Сутність і перспективи науково-технічного прогресу

Руйнування старих виробничих відносин може відбуватися як стихійно, так і свідомо. Воно супроводжується, як правило, кризовим станом суспільства, значними матеріальними втратами, духовними потрясіннями людей. Якщо ж у суспільстві є соціальні сили, які здатні усвідомити назрілу необхідність перемін та здійснити поступову еволюцію у відносинах між людьми в процесі виробництва, то заміна одних виробничих відносин іншими може відбутися без відчутних жертв і потрясінь.

Сучасне виробництво характеризується не лише матеріальними, а й духовними факторами, поєднанням науки і виробництва. Безпосереднім виявом цього стану є НТП, який перетворився в головний чинник економічного прогресу. Сучасний етап НТП прийнято називати НТР. НТП - це поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил, природи, це об'єктивна, постійнодіюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є поступове вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

НТР - це більш вузьке поняття. Вона являє собою одну із стадій чи форм НТП, коли він набуває прискореного, стрибкоподібного характеру. Виявом НТР є докорінна перебудова всієї технічної і технологічної основи виробництва, його організації і управління, які здійснюються на базі практичного використання фундаментальних відкриттів сучасної науки. Виробництво перетворюється з простого процесу праці в науковий процес, у технологічне застосування науки.

В результаті прогресу техніки дедалі більше функцій передається техніці, машині, при цьому розвиток техніки слід розглядати не як самостійний, сам по собі, а через призму людської активності, тобто як процес послідовної передачі виробничих функцій від робітника до техніки, тобто, по-перше, сутність НТР полягає в зміні місця та ролі людини в процесі виробництва. По-друге, слід звернути увагу на органічну єдність науки та техніки, якщо в минулі часи наука виступала як самостійна сфера діяльності, то з певного часу вона починає входити в тісний зв'язок з іншими сферами діяльності людини, особливо з виробництвом, технікою. Наука починає виступати в ролі суспільної продуктивної сили.

Науково-технічна революція бере початок у середні 50-х рр. з впровадженням комплексної механізації, з космізацією, оволодінням ядерною енергією, винайденням ЕОМ. Сучасний етап НТР все більше пов'язується з такими її пріоритетними напрямками як: автоматизація, роботизація, кібернетизація, розвиток мікроелектроніки, біотехнології, інформатики. Революційні зміни найв. параметрів ЕОМ за останні десятиріччя привели до кардинальних змін у галузі інформаційної техніки та технології, які можна визначити як перехід до так званої безпаперової інформації.

Тема 20.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

20.1. Сутність права

Право – це система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються, гарантуються і зберігаються державою з метою регулювання суспільних відносин.

Правова свідомість – це сукупність ідей, теорій, поглядів на юридичні права та норми, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

Сутнісними принципами філософії права є формальна правова рівність, рівна міра свободи індивідів та загальної справедливості. Формально право – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути своє, індивідуально-визначене право на даний об'єкт. В той же час реально набуті права людей неодмінно будуть нерівними. Право – це лише рівний для різних людей формалізований шлях до набуття прав на різні речі, предмети, блага, а не їх роздавання порівно кожному.

Свобода – це загальний правовий принцип, існує в суспільстві у формі правопорядку, відповідальності, дозволів і заборон, правопорушень. Принцип права не суперечить принципу свободи та

рівності, а навпаки передбачає їх. Тут діє загальний імператив: люди є вільними настільки, наскільки є рівними, і рівними – наскільки вільні, а також: або свобода у правовій формі, або свавілля, тиранія, насилля, де немає місця принципу права. Вільні індивіди – носії, суть і сенс права. Там, де заперечується вільна особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, правових індивідуальних, колективних, інституційних суб'єктів права, правових законів і правових відносин як у суспільстві, так і в конкретних сферах суспільно-політичного життя.

Справедливість є основним поняттям права. Право завжди справедливе і є носієм справедливості, яка, власне, тому і справедлива, що втілює і виражає загальнозначущу правильність, яка означає загальну правомірність. Справедливість – це самовияв, самосвідомість, самооцінка права, водночас і правова оцінка всього неправового. Іншого принципу, окрім принципу права, справедливість не має.

Обов'язковість й однаковість правових норм досягається дією закону як усталеного зв'язку між діями і вчинками людей та їх наслідками. У процесі законодавства право набуває статусу закону (позитивується), тобто йому надається форма загальності й визначеності. Закон, на відміну від права, яке з'являється спонтанно у ході природного плину людського буття, формується людьми свідомо й цілеспрямовано. Закон може бути знаряддям реалізації права, а може і суперечити праву, бути повністю або частково формою офіційного визнання, нормативної конкретизації і захисту як права, так і неправових вимог, дозволів чи заборон. Для контролю дотримання правових відносин існує система противаг у відносинах між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, загальносудовий, конституційно-судовий, прокурорський контроль за правовою якістю закону.

Закон не має іншої сутності, крім сутності права. Загальнообов'язковою силою володіє тільки правовий закон. Неправовий закон позбавляє правове буття об'єктивності. Його сутністю і принципами є тільки владні установлення у формі загальнообов'язкових норм. Неправовий закон не може відмінити об'єктивні властивості права. Правовий принцип рівності, справедливості та свободи людей за будь-яких обставин зберігає свою об'єктивну загальнозначимість, є основою для критики наявного насилля та свавілля, єдино правильним орієнтиром до бажаної правової перспективи – правового закону.

Право або правовий закон мають різні форми своєї буттєвості: правові норми, правові відносини, правову свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми тощо.

20.2. Особливості громадянського суспільства і правової держави

На сучасному етапі розвитку державності в більшості цивілізованих країн світу постала проблема співвідношення держави і громадянського суспільства. Необхідність вирішення цієї проблеми обумовлена тим, що формування соціально справедливої держави, її функціонування і розвиток нерозривно пов'язані зі становленням і вдосконаленням громадянського суспільства.

Розробка теорії громадянського суспільства йде від Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта і Г. Гегеля. Певне місце вона посіла і в теорії марксизму. Концепція співвідношення громадянського суспільства і держави розроблялася також в українській філософії. У найбільш розгорнутому вигляді її подав український історик та соціолог В'ячеслав Казимирович Липинський (1882 – 1931).

Розглядаючи демократичний політичний режим, ми вже визначали громадянське суспільство як сукупність людських відносин, у яких суспільні сили ведуть свою діяльність у відносній незалежності від держави. Іншими словами, громадянське суспільство – це та частина соціуму, яку не охоплює держава чи її структури.

Економічною основою громадянського суспільства є приватна власність у всій багатоманітності її форм. Приватна власність забезпечує реальну економічну свободу, без якої не можуть існувати ні політична, ні соціальна свобода. Громадянське суспільство гарантує законом вільний вибір форм економічного та політичного буття людини, виключає монополію на ідеологію і світогляд.

Структуру громадського суспільства можна трактувати як систему відносин господарчого, економічного, сімейно-родинного, етнічного, правового і морального характеру. У громадянському суспільстві, на відміну від державних структур, переважають не вертикальні, а горизонтальні зв'язки. Слід зазначити, що в наш час межу між громадянським суспільством і державою проводити стає дедалі важче. Держава все більше намагається втручатися як в економічні, так і в соціально-правові відносини громадян.

Становлення громадянського суспільства в умовах сучасної України має спиратися на використання світового досвіду, на реалізацію прогресивної ролі приватної власності і на створення правової держави. Головний аспект ідеї правової держави полягає в утвердженні суверенітету народу як джерела і суб'єкта влади, у підпорядкуванні держави суспільству, пануванні закону.

Філософська основа правової держави була розроблена німецьким філософом І. Кантом. Він розглядав державу як об'єднання людей, підпорядкованих правовим законам. Сучасні соціальні філософи виділяють такі основні загальні **рис**и правової держави:

- 1) верховенство права: право є невід'ємною власністю людини; право ніким не надається і ніким не може бути відібране;
- 2) відповідність закону праву: будь-який закон, прийнятий державою, має бути правовим;
- 3) відповідність законодавства нормам міжнародного права;
- 4) наявність розвинутого громадянського суспільства;
- 5) суверенітет народу: лише народ є джерелом влади, державний суверенітет має представницький характер;
- 6) розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- 7) свобода і право інших людей – єдине обмеження свободи особистості; свобода кожного закінчується там і тоді, де і коли порушується свобода інших;
- 8) визначальна роль суду в розв'язанні усіх спірних питань; незалежність судової влади від органів державного управління і різних політичних сил.

Таким чином, правова держава – це держава, у якій не створюються закони, що суперечать моральній ідеї права, і в якій державний інтерес, що порушує закони, не має ніякої цінності.

Цілеспрямована, ефективна взаємодія правової держави та громадянського суспільства визначає не лише соціальну захищеність особи, а і демократизм, і гуманістичну спрямованість усього соціуму.

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ ДО IV РОЗДІЛУ

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Тема 14.

1. Що відрізняє суспільство як систему від інших систем?
2. Якими є джерела саморозвитку суспільства?
3. Які моделі суспільства Ви знаєте?
4. Що таке ритми історії і від чого вони залежать?
5. Що таке інформаційне суспільство та які перспективи його розвитку?
6. Розкрийте зміст понять «суспільне виробництво» та «суспільно-економічна формація».
7. У чому полягають труднощі вирішення проблеми періодизації історичного процесу?
8. Чим зумовлені труднощі визначення критеріїв суспільного прогресу?
9. Які тенденції розвитку інформаційного суспільства?
10. Яка роль поколінь як суб'єктів суспільного розвитку?

Тема 15.

1. Як розвивались уявлення про природу в історії філософії?
2. У чому полягає специфіка коеволюційної стратегії філософії природи?
3. Як співвідносяться поняття «природа» і «матерія»?
4. У чому сутність географічного детермінізму?
5. Які особливості екології як науки?
6. Які екологічні проблеми сучасності?
7. Чи існують шляхи вирішення екологічних проблем?
8. Які шляхи взаємодії екології, моралі та політики?
9. Які особливості геополітики у минулому і сьогодні?
10. У чому полягає сутність глобальних проблем сучасності та які шляхи їх вирішення на межі тисячоліть?

Тема 16.

1. Що означає термін «політика»?
2. Які складові політичної системи?
3. Яка проблематика сучасної філософії політики?
4. Як співвідносяться політика і філософія?
5. Як політика взаємодіє з ідеологією?
6. Чи є зв'язок між політикою і правом?

7. У чому полягають особливості політичної системи України?
8. Які принципи утвердження політичного простору?
9. Які особливості політичної свідомості?
10. Яке місце людини в політичних процесах?

Тема 17.

1. У чому полягає специфіка філософського розуміння культури?
2. Які найвідоміші концепції та визначення культури Ви знаєте?
3. Яке значення терміну «аксіологія»?
4. Чи існує прогрес у культурі?
5. Як співвідносяться культура і цивілізація?
6. У чому особливості типології культури?
7. Які суттєві ознаки матеріальної і духовної культури?
8. Яке значення культури у розвитку людства?
9. Які специфічні риси притаманні сучасній культурі?
10. Які цінності людини виявлені культурою XX століття?

Тема 18.

1. Які первісні форми моралі Ви знаєте?
2. Яке співвідношення моралі і права?
3. Які особливості проблематики філософії моралі XXI століття?
4. Які особливості моральної свідомості?
5. Чи можна тлумачити релігію як соціально-історичний феномен?
6. Які основні характеристики світових релігій?
7. У чому особливості релігійної свідомості?
8. Як співвідносяться релігія і політика?
9. Як співвідносяться релігія і право?
10. У чому специфіка сучасної релігійної ситуації в Україні?

Тема 19.

1. Яка історія формування проблематики філософії науки і техніки?
2. Як сучасні філософські теорії тлумачать проблему «людина-техніка»?
3. Які історичні джерела філософії техніки?
4. Як співвідносяться наука, техніка і технологія?
5. Які основні напрями розвитку технологічної революції?
6. У чому полягає значення фундаментальних досліджень у розвитку новітніх технологій?
7. Які цінності сучасної техногенної цивілізації?
8. Які перспективи розвитку інформаційного суспільства?

9. Які концепції нової раціональності спонукають подоланню кризових явищ в філософії техніки?
10. Які пріоритетні напрями розвитку науки XXI століття?

Тема 20.

1. У чому специфіка античних концепцій справедливості (Сократ, Платон, Арістотель, Епікур)?
2. Які особливості філософії права в класичному німецькому ідеалізмі (І.Кант, Г.Гегель)?
3. Які особливості екзистенційної філософії у питанні про сутність права?
4. У чому проявляється еволюція філософського розуміння природного права?
5. У чому особливість прав і свобод людини?
6. У чому полягає принцип рівності права?
7. Як співвідносяться філософія права і філософія політики?
8. Право є волевиявленням держави чи людини?
9. У чому проявляється філософське осмислення правового життя суспільства?
10. Яку роль відіграє національно-правова теорія у формуванні духу права?

ТЕМИ НАУКОВИХ РОБІТ

Тема 14.

1. Поняття «суспільство» в філософії. Структура і функції суспільства.
2. Діяльність як спосіб існування суспільства.
3. Сутність цивілізаційного підходу до історичного процесу.
4. Основні тенденції розвитку інформаційного суспільства.
5. Специфіка національних інтересів сьогодення.
6. Єдність і багатоманітність історії.
7. Ідея прогресу в історії. Сенс історії.
8. Історичні типи суспільства.
9. Поняття «суспільно-економічна формація» в марксизмі.
10. Глобальні проблеми людства і соціальне прогнозування.

Тема 15.

1. Концептуальні параметри екологізму.
2. Екологічні виклики на межі тисячоліть.
3. Еволюція Всесвіту.

4. Специфіка глобальних проблем сучасності.
5. Людина і Всесвіт.
6. Геополітика у минулому і сьогодні.
7. Екологія. Мораль. Політика.
8. Аварія на Чорнобильській АЕС та вплив її наслідків на навколишнє середовище.
9. Народонаселення як передумова суспільного життя.
10. Філософія природи: коеволюційна стратегія.

Тема 16.

1. Політика як компонент суспільної свідомості.
2. Ціннісні визначення політики.
3. Раціональність та ірраціональність в політиці.
4. Співвідношення політики та філософії.
5. Місце людини в політичних процесах
6. Принципи утвердження політичного простору.
7. Проблема комунікативних зв'язків в геополітичному просторі держави.
8. Політика та ідеологія.
9. Політика та право.
10. Особливості політичної системи України.

Тема 17.

1. Філософське розуміння культури.
2. Типологія культури.
3. Значення культури у розвитку людства.
4. Культура і цивілізація.
5. Особливості культурної політики в Україні.
6. Суттєві ознаки матеріальної і духовної культури.
7. Взаємозв'язок національної і світової культури.
8. Співвідношення культури і цивілізації.
9. Культура та людина.
10. Особливості української культури.

Тема 18.

1. Первісні форми моралі.
2. Моральні відносини і моральна свідомість.
3. Співвідношення моралі і права.
4. Мораль і звичай.
5. Проблематика філософії моралі у XX столітті.
6. Релігія як соціально-історичний феномен.
7. Основні характеристики світових релігій.

8. Поняття та структура релігійної свідомості.
9. Специфіка найбільш впливових релігій сучасності.
10. Особливості релігійної ситуації в Україні.

Тема 19.

1. Філософія науки і техніки: історія формування проблематики.
2. Проблема «людина-техніка» в сучасних філософських теоріях.
3. Сутність науки, техніки і технології.
4. Основні напрями розвитку технологічної революції.
5. Концепції нової раціональності як спосіб подолання кризових явищ в філософії техніки.
6. Філософія, культура, технологія.
7. Техніка і природа людини.
8. Роль фундаментальних досліджень у розвитку новітніх технологій.
9. Наукове пізнання і цінності техногенної цивілізації.
10. Поняття інформаційного суспільства.

Тема 20.

1. Філософія права в класичному німецькому ідеалізмі (І.Кант, Г.Гегель).
2. Античні концепції справедливості (Сократ, Платон, Арістотель, Епікур).
3. Філософія права і злочину.
4. Екзистенційна філософія про сутність права.
5. Еволюція філософського розуміння природного права.
6. Філософія права та філософія політики.
7. Правова держава: історія людей і сучасність.
8. Права і свободи людини і громадянина.
9. Філософія права в Україні.
10. Філософське осмислення правового життя суспільства.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання до теми 14.

1. Що дає вивчення соціальної філософії окремо взятій людині? Відповідь аргументуйте.
2. Складіть таблицю «Історичні етапи розвитку соціальної філософії» за таким зразком:

Основні історичні епохи	Основні ідеї	Представники
-------------------------	--------------	--------------

3. Спробуйте визначити роль соціальної філософії для фахової та наукової творчості. Сформулюйте 3-4 аргументації.
4. Прочитайте і законспектуйте статтю Н.З.Ярошук «До питання про національну форму соціального буття» //Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 65 – 73. Яка основна ідея роботи?

Завдання до теми 15.

1. Дайте характеристику історичним типам взаємодії людини і природи.
2. Спробуйте стисло сформулювати програму екологічної безпеки в Україні, ґрунтуючись на існуючих проблемах сучасної екологічної ситуації в країні.
3. Чи існують межі втручання людини в навколишнє середовище? Дайте письмову відповідь.
4. Прочитайте і законспектуйте статтю М. Кисельова «Екологічні виклики на межі тисячоліть» // Філософська думка. – 2006. - № 2. – С. 101 – 118.

Завдання до теми 16.

1. Які принципи утвердження політичного простору? Аргументуйте свою відповідь.
2. Сформулюйте основні інформаційно-політичні технології в умовах сьогодення.
3. Напишіть есе на тему «Буття політичної влади і людина».
4. Визначіть особливості становлення політичної системи сучасної України.

Завдання до теми 17.

1. Які ознаки нового образу світу й людини виявлені культурою ХХ ст.? Відповідь аргументуйте.
2. Стисло охарактеризуйте еволюцію уявлень західної культурології про закономірності розвитку культури і

цивілізації (від І. Гердера та І. Канта до О. Шпенглера, А. Тойнбі, О. Тоффлера).

3. Законспектувати статтю В.С.Стьопіна «Наукова раціональність у техногенній культурі: типи та історична еволюція» //Вопросы философии. – 2012. - № 5. – С. 18 – 25. Які особливості сучасної наукової раціональності?
4. Наведіть приклади цінностей матеріальної і духовної культури людства.

Завдання до теми 18.

1. Як ви розумієте поняття «гідність», «честь», «совість», «порядність». Наведіть приклади.
2. Як формувалось уявлення про честь і гідність людини в історії філософії? Аргументуйте відповідь.
3. Напишіть есе на тему «Моральні цінності у житті молодої людини».
4. Законспектуйте статтю С.Л. Бурмістрова «Релігійна свідомість у класичній адвайта-веданті» //Вопросы философии. – 2013 – № 6. – С. 98 – 107. Яка основна ідея роботи?

Завдання до теми 19.

1. Дайте характеристику сучасним оцінкам впливу техніки на розвиток суспільства. Поясніть висловлення: «техніка в руках варвара перетворюється на металобрухт».
2. Назвіть основні риси інформаційного суспільства. Наведіть приклади.
3. Як ви розумієте термін «штучний інтелект»? Які переваги і недоліки комп'ютерів? Аргументуйте відповідь.
4. Яка роль науки у прогнозуванні і вирішенні глобальних проблем сучасності? Відповідь аргументуйте.

Завдання до теми 20.

1. Дайте характеристику філософії права як способу духовного розвитку людини.
2. Складіть і заповніть таблицю «Етапи розвитку філософії права».

Історичний період	Основні ідеї	Представники
-------------------	--------------	--------------

3. Прочитайте статтю М.В.Магрело «Становлення правового імперативу як соціального регулятора» // Юридична наука. – 2012. - № 6. – С. 7 – 14. Яка основна ідея роботи?
4. Дайте характеристику термінів «закон» і «законність»,

прочитавши статтю І.Л.Малютіна «Філософсько-правові аспекти
дефініцій закон і законність у часовій ретроспективі» // Юридична
наука. – 2012. - № 6. – С. 146 – 152.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Завдання до теми 14.

1. Історичний процес як множину цивілізацій розумів:

- а) Ф. Енгельс;
- б) М.Данилевський;
- в) Монтеск'є;
- г) Аристотель;
- д) Б. Спіноза.

2. Виявіть серед наведених суджень правильне:

- а) практика - це чуттєве сприйняття світу;
- б) практика - це духовна діяльність людства;
- в) практика - це виробнича діяльність людей;
- г) практика - це пристосування людини до світу;
- д) практика - це сукупність різних видів діяльності людей, спрямованих на пізнання і перетворення світу.

3. Основними у суспільстві, за К. Марксом, є відносини:

- а) політичні,
- б) економічні,
- в) релігійні.

4. До основних функцій соціальної філософії відносяться:

- а) методологічна;
- б) регулятивна;
- в) світоглядна;
- г) пізнавальна;
- д) ілюзорно-компенсаторна;
- є) ідеологічна;

5. Позиція якого філософа у поглядах на суспільну свідомість акумульована у цій фразі: «Суспільна свідомість відображає суспільне буття»?

- а) К. Маркса;
- б) В. Вернадського;
- в) О. Чижевського;
- г) О. Шпенглера;
- д) Т. Мора.

Завдання до теми 15.

1. Що означає поняття «ноосфера»?

- а) вчення Вернадського про становлення загальнопланетарного розуму;
- б) розділ науки про мінеральні ресурси Землі;
- в) назва психологічного тесту.

2. *Виберіть судження, яке найточніше виражає зміст поняття «природа»:*

- а) природа - це географічне середовище, в якому перебуває людина;
- б) природа - це біосфера Землі;
- в) природа - це біосфера та ноосфера;
- г) природа - це та частина світу, яка стала об'єктом теоретичної і практичної діяльності людей.

3. *До глобальних екологічних проблем сьогодення відноситься:*

- а) забруднення навколишнього середовища;
- б) парниковий ефект;
- в) зменшення озонового шару планети;
- г) збереження миру на планеті;
- д) перенаселення планети.

4. *Що робить природу світом для людини?*

- а) те, що вона є основою для її фізичного існування;
- б) притаманна природі доцільність;
- в) багатоманітність природи;
- г) субстанційність природи.

5. *Роботу «Несколько слов о ноосфере» написав:*

- а) Т. Мор;
- б) В.І. Вернадський;
- в) Т. Мальтус;
- г) К.Е. Ціолковський.

Завдання до теми 16.

1. *Автором відомого філософського твору «Правитель» є:*

- а) Н. Макіавеллі;
- б) І. Кант;
- в) Г. Сковорода;
- г) Платон;
- д) Аристотель.

2. *Яка найгірша форма управління державою за Платоном:*

- а) демократія
- б) монархія;
- в) олігархія;
- г) аристократія;
- д) тиранія.

3. *Якої теорії виникнення нації не існує?*

- а) психологічна теорія нації;
- б) етнологічна теорія нації;
- в) трудова теорія нації;

г) історико-економічна теорія нації;

д) культурницька теорія нації.

4. *Політика - це:*

а) система поглядів та ідей, які виражають інтереси певних груп людей;

б) боротьба партій і рухів за владу;

в) складова культури;

г) організаційно-регулятивна сфера суспільства, державна діяльність.

5. *Чи може монархія бути демократичною?*

а) так;

б) ні.

Завдання до теми 17.

1. *Аксіологія, це:*

а) вчення про пізнання;

б) теорія суспільного розвитку;

в) вчення про цінності;

г) філософія культури;

д) теорія виховання і освіти.

2. *Культура - це:*

а) продукт людської діяльності;

б) продукт природи;

в) зовнішня, інституалізована форма певного етапу розвитку суспільства;

г) суттєва характеристика людської діяльності;

д) спосіб освоєння людиною світу, що включає природу, суспільство і внутрішній світ самої людини.

3. *Яке твердження вірне?*

а) поняття «культура» і «цивілізація» співпадають;

б) поняття «культура» ширше поняття «цивілізація»;

в) поняття «цивілізація» ширше поняття «культура».

4. *Чи може виробництво зброї вважатися матеріальною цінністю?*

а) так;

б) ні.

5. *Урбанізація - це:*

а) індустріальна раціональність;

б) хижацьке відношення до природи;

в) історичний процес швидкого зростання ролі міст у розвитку суспільства;

г) термін для позначення історії родового розвитку організмів.

Завдання до теми 18.

1. *Що стверджує атеїстична картина світу?*
 - а) природа і Бог – абсолютно протилежні речі;
 - б) природа є, а Бога немає;
 - в) людина панує над природою, адже сама є Богом;
 - г) Бог природу не створював, а лише людину;
 - д) Бог і природа ототожнюються.
2. *Хто сформулював 5 доказів Бога?*
 - а) Квінт Тертуліан;
 - б) Фома Аквінський;
 - в) Оріген;
 - г) Августин Блаженний.
3. *Яка з цих течій не належить до релігійної філософії?*
 - а) неотомізм;
 - б) персоналізм;
 - в) тейярдизм;
 - г) структуралізм;
 - д) теологія визволення.
4. *Хто автор відомого висловлювання: “Вірю, тому що абсурдно”?*
 - а) Леся Українка;
 - б) Августин Блаженний;
 - в) Діоген-кінік;
 - г) Рене Декарт;
 - д) Квінт Тертуліан.
5. *Як називається офіційна філософія Ватикану?*
 - а) неопозитивізм;
 - б) фрейдизм;
 - в) томізм;
 - г) персоналізм;
 - д) прагматизм.

Завдання до теми 19.

1. *Що не є елементом логічної структури науки?*
 - а) ідеї;
 - б) теорії;
 - в) закони;
 - г) основні поняття;
 - д) практика.
2. *Що виходить за межі методологічного знання?*
 - а) структура наукового знання взагалі;
 - б) закони зародження, функціонування і зміни наукових теорій;

- в) характеристика схем пояснення, що прийняті в науці;
- г) логічна структура наукового знання;
- д) глобальні проблеми екології.

3. *Що не є об'єктом науки:*

- а) природа;
- б) суспільство;
- в) економіка;
- г) людина;
- д) техніка;
- е) мораль.

4. *Основними етапами історичного розвитку науки є:*

- а) первісний;
- б) докласичний;
- в) класичний;
- г) некласичний;
- д) постнекласичний;
- е) критичний.

5. *Які критерії визначають специфіку наукового знання?*

- а) обов'язковість відтворення і повторюваність досліду, експерименту;
- б) незалежність знання від особи вченого;
- в) системність і цілісність;
- г) обґрунтованість;
- д) точність;
- е) здатність до передбачення нових явищ і процесів.

Завдання до теми 20.

1. *Яка функція дозволяє філософії права своїми методами досліджувати природу і сутність правової реальності, її способи і форми існування:*

- а) онтологічна;
- б) гносеологічна;
- в) світоглядна;
- г) виховна.

2. *Вислів «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів» належить:*

- а) Вольтеру,
- б) Гегелю;
- в) Платону;
- г) Г. Гуго;
- д) К. Марксу.

3. *Природним вважав стан «війна всіх проти всіх»:*

- а) Т. Гоббс;
- б) Д. Бруно;
- в) Д. Дідро;
- г) І. Фіхте.

4. Теорії «громадського договору» дотримувався:

- а) Платон;
- б) Т. Гоббс;
- в) Арістотель;
- г) Гегель.

5. Філософ, автор «Феноменології духу», «Науки логіки», «Філософії історії», «Філософії права»:

- а) Г.В.Ф. Гегель;
- б) І. Кант;
- в) Б. Спіноза;
- г) Р. Декарт.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

Аксіологія (грец. *axios* – «цінний») – учення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

Аксіома (грец. *axioma* – «значуще, сприйняте положення») – твердження, яке під час побудови теорії приймається за очевидну істину, на якій ґрунтуються інші твердження.

Аксіоматичний (грец. *axioma* – «загальноприйняте, безперечне») **метод** (грец. *methodos* – «спосіб пізнання») – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

Алогізм – непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

Альтернатива (лат. *alternio* – «чергую, змінюю») – вибір між двома суперечливими можливостями.

Аморалізм – нігілістичне ставлення до моральних норм.

Біблія – священна книга християнства та іудаїзму, створена протягом I тис. до н. е. та IV ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів, які іудейські, а пізніше християнські традиції вважали богонатхненними.

Віра – не обґрунтоване розумом прийняття існування чогось (Бога, долі, моральних чеснот іншого, Атлантиди, наукових об'єктів) за істину та дії, що відповідають цим прийняттям.

Громадянське суспільство – суспільство, у якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.

Державний суверенітет – верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

Детермінізм (лат. *determinans* – «той, що визначає, обмежує») – пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

Евдемонізм – античний принцип життєрозуміння; пізніше в етиці – принцип тлумачення й обґрунтування моралі, за яким щастя (блаженство) є найвищою метою життя.

Есхатологія (грец. *eschatos* – «останній») – учення про кінцеву долю людства і світу; складова частина будь-якої релігії.

Етатизм (франц. *etatisme*, від *etat* – «держава») – активне втручання держави в економічну, політичну, духовну й інші сфери суспільства.

Етика (лат. *etika* – «звичай, характер») – філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, способів їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

Закон – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Знак – предмет, який для людини заміщує інший предмет. Завдяки знакам отримується, зберігається і передається інформація.

Значення – зміст, пов'язаний з певними знаками, зокрема з мовними виразами.

Ідеал (франц. *idea* – «поняття, уявлення») – взірець досконалості, який є орієнтиром діяльності людини.

Ідеологія – сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце у світі, на розвиток історії та ін. І. подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

Індукція (лат. *inductio* – «наведення») – логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інтерсуб'єктивний – такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

Історизм – принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку. І. почав активно пробиватися в науку після Ч. Дарвіна.

Історичного коловороту теорія – історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індійська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), що розвиваються по циклу: дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

Космополітизм (грец. *kosmopoiiites* – «громадянин світу») – учення, в основу якого покладено заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля абстрактного поняття вселюдської культури і традицій.

Культура – увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, позаприродний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе.

Лібералізм (лат. *liberalis* – «вільний») – вільнодумство, переконання, що виступають проти традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистоїть консерватизму, в економіці виступає за вільну

конкуренцію, проти втручання держави. Підкреслює цінність особистості.

Міф (грец. *mythos* – «сказання, легенда») – світогляд родового і ранньо-класового суспільства, у якому одухотворені й персоніфіковані природні сили та соціальні явища. Міфологічне відтворення дійсності зумовлене низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. В М. синтетично злиті зачатки науки, релігії, філософії, моралі, мистецтва. М. – засіб духовного контролю роду над індивідом.

Народний суверенітет – концентрована єдність повноважень і правочинності, сили і права, які поширюються на все населення і всю країну і визначають зміст законів і порядок суспільного буття.

Натуралізм (лат. *naturalis* – «природний») – філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього сущого.

Нація (лат. *natio* – «народ») – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору»).

Парадокс (грец. *paradocos* – «несподіваний, дивний») – в широкому розумінні – неочевидне висловлювання, істинність якого встановлюється досить важко; у такому смислі парадоксальними вважають будь-які неочікувані висловлювання, особливо коли неочікуваність їх смислу виражена в дотепній формі. У логіці парадоксом називають висловлювання, які в точному значенні слова суперечать логічним законам.

Правова держава – держава, у якій панує право, метою якої є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

Правова рівність – рівність вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

Правовий закон – адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов'язковості, визначеності й конкретності.

Правосвідомість – міра усвідомлення особою правових норм, правил, що діють у конкретному суспільному середовищі.

Праксеологія – наукова дисципліна, що вивчає умови й методи ефективної практичної діяльності.

Практика – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність – спосіб існування людини.

Провіденціалізм (лат. *providentia* – «провидіння») – тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

Прогрес – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

Релігійна свідомість – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Релігійний культ (лат. *cultus* – «поклоніння») – один із основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

Релігійні організації – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення та культу, системою організаційних принципів, правил і ролей.

Романтизм (франц. *romantisme*) – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

Свобода – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. С. є підставою моральності людини. У політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

Семантика (грец. *semantikos* – «той, що позначає») – розділ логіки, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

Силогізм (грец. *siilogismos*) – дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень (засновків) робиться висновок.

Силогістика – розділ формальної логіки, що вивчає силогізми: дедуктивні умовиводи, в яких з двох суджень, що називаються засновками, одержують зумовлене ними третє судження – висновок.

Соціальна група – обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального цілого на основі специфіки діяльності, соціальної належності, спільності відносин, цінностей, норм поведінки, що склались у межах історично визначеного суспільства.

Соціальна роль – сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі.

Соціальна спільнота – реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відотною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

Суперечність – порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Г. Гегеля (діалектиці) С. розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

Телеологія (грец. *telos* – «ціль» і *logos* – «слово, вчення») – вчення про мету, доцільність, згідно з яким усе для чогось призначене, має свою мету.

Теологія – богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

Універсум – філософський термін, що позначає всю буттєву реальність (як досягну, так і недосягну для людини) у часі й просторі.

Утилітаризм (грец. *utilitas* – «користь, вигода») – етичне вчення, згідно з яким основу моральних вчинків людини складає вигода. Засновником У. є французький просвітителі П. Гольбах та англійський філософ Є. Бентам.

Феномен (грец. *phainomenon* – «те, що з'являється») – в буденній мові це унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, узяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є Ф., і він сприймає його як самоданість. Для вченого – це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

Фетишизм (франц. *fetich* – «амулет») – викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються не притаманними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади іт. ін.).

Філософія історії – сфера філософського знання про загальність і сутнісність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

Філософія культури – філософське знання про сутнісні засади культури як процесу й цілісності її архетики, закономірності та перспективи розвитку.

Філософія права – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.

Філософія релігії – сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

Формалізація (лат. *formalis* – «складений за формою») – відображення змістового знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

Цивілізація (лат. *civilis* – «громадянський») – у широкому розумінні – те ж, що й культура; у вузькому – певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо. Представники «філософії життя» (Шпенглер) Ц. тлумачили як раціональні здобутки культури (бюрократію, науку, техніку), що легко передаються від народу до народу і є свідченням занепаду культури.

Цінність – значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо). Цінність наявна лише в актах оцінки, коли вибирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Ріккерт), М. Вебер, М. Шелерта ін.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999.
2. Баумейстер Андрій. Філософські засади після XX століття //Філософська думка. – 2012. – № 3. – С. 15 – 29.
3. Біленчук П.Д., Гвоздецький В.Д., Сливка С.С. Філософія права. К.:Атака, 1999.
4. Борзенков В.Г. Эпистемологические препятствия на пути научного познания человека // Человек. – 2012. – № 1. – С. 5 – 23.
5. Бряник Н.В. Философский смысл картины мира неклассической науки //Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 93 – 104.
6. Бугай Д.В. «Справедливость» в платоновских диалогах: «Апология Сократа» и «Критон» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С.123 – 134.
7. Бурмистров С.Л. Религиозное сознание в классической адвайта-веданте //Вопросы философии. – 2013 – № 6. – С. 98 – 107.
8. Вешняковская Н. Информационная эволюция: В кого мы превращаемся? // Открытия и гипотезы. – 2012. – № 3. – С. 2 – 8.
9. Гегель Г. Философия права. – М., 2010.– с.44 – 95.
10. Губанов Н.И., Губанов Н.Н. Менталитет: сущность и функционирование в обществе // Вопросы философии. – 2013 – № 2. – С. 22 – 32.
11. Єленський Віктор. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. – 504 с.
12. Ємеєльняненко Г.Д., Райда К.Ю., Шевченко С.Л. Цінності та постекзистенціалістське мислення. – К.-П.-С.: Вид. ПАРАПАН, 2012. – 150 с.
13. Єрмоленко А., Батман Ю., Лазаренко О., Надольний М., Шамрай В., Нечипоренко В., Фінько А., Щербак С. Ціннісно-нормативне обґрунтування соціальних теорій – Київ. Видавництво «Наукова думка», 2013.
14. Касавин И.Т. Знание и коммуникация: к современным дискуссиям в аналитической философии //Вопросы философии. – 2013 – № 6. – С. 46 – 57.

15. Кисельов М. Екологічні виклики на межі тисячоліть //Філософська думка. – 2006. - № 2. – С. 101 – 118.
16. Ключников С.А. Уровни целостности социальных систем //Вопросы философии. – 2013 – № 4. – С. 3 – 8.
17. Левакин И.В. Актуальные проблемы государства и права //Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 58 – 64.
18. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Мороз О.Я., Озадовська Л.В., Беліченко А.В., Остапенко Б.І. Індустрія наукових знань доби високої електроніки. Монографія – К.: УкрСіч, 2013. – 426 с.
19. Магрело М.В. Становлення правового імперативу як соціального регулятора // Юридична наука. – 2012. - № 6. – С. 7 – 14.
20. Макиавелли Н. Государь. – М.,1997.– С.37 – 108.
21. Малютін І.Л. Філософсько-правові аспекти дефініцій закон і законність у часовій ретроспективі // Юридична наука. – 2012. - № 6. – С. 146 – 152.
22. Мацола М.І. Влада як об'єкт дослідження правової науки //Часопис Київського університету права. – 2007. – № 2. – С.34 – 39.
23. Мельник Володимир. Соціоантропологічні запити та виміри науково-технічного поступу // Філософська думка. – 2012. – № 2. – С. 84 – 97.
24. Монтеск'є Ш. О духе законов// Избранные произведения.- М.,1955.
25. Мотрошилова Н.В. О современном понятии гражданского общества // Вопросы философии. – 2009. – № 6. – С. 12 – 32
26. Наука ХХІ століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (18-19 жовтня 2012 р.). – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2012. – 258 с.
27. Пазенок В.С., Лях В.В, Самчук Р.В., Ковадло Г.П., Любимий Я.В., Шевченко С.Л., Федорченко В.К., Кручек О.А. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства – К., 2013 р., 406 с.
28. Пархоменко Н.М. До з'ясування окремих аспектів природи юридичних джерел права // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 2. – С. 9 – 14.
29. Платон. Государство // Соч. В 4-х т.– М.,1994.– Т. 4. – С.204 – 206.
30. Погребняк С. Втілення принципу гуманізму в праві // Вісник Академії правових наук . – 2007. - № 1. – С. 33 – 41.

31. Пржиленский В.И. «Реальность»: социально-эпистемологическое исследование // Вопросы философии. – 2013 – № 9. – С. 91 – 105.
32. Рабінович С. З історії філософсько-правової думки: діалектика «природи» та «установлення» у політико-правових поглядах софістів // Вісник Академії правових наук . – 2007. - № 1. – С. 216 – 226.
33. Степин В.С. Научная рациональность в техногенной культуре: типы и историческая эволюция // Вопросы философии. – 2012. - № 5. – С. 18 – 25.
34. Філософія: Словник-довідник (І.Ф.Надольний, Г.Б.Черушева, В.В.Пархоменко та ін.). – К.: «Видавництво Дельта», 2009. – 284 с.
35. Хайтун С.Д. Трактовка ентропії як міри безладу та її вплив на сучасну наукову картину світу // Вопросы философии. – 2013 – № 2. – С. 62 – 74.
36. Цимбалюк М.М. Буття та усвідомлення права як прагнення балансу свободи і відповідальності // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 3. – С. 18 – 25.
37. Шевченко В.В. Православ'я в Україні і цивілізаційні виклики: історія та сучасність. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. – 639 с.
38. Ярошук Н.З. К вопросу о национальной форме социального бытия // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 65 – 73.

ПЕРСОНАЛІЇ

АДОРНО ТЕОДОР (1903–1969) – німецький філософ і соціолог мистецтва ліворадикальної орієнтації, один з видатних представників Франкфуртської школи. Основні твори: «Філософія нової музики» (1949), «Негативна діалектика» (1966).

АНСЕАМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ (1033–1109) – теолог і філософ, намагався раціонально обґрунтувати догмати християнства.

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 до н. е.) – давньогрецький філософ і вчений, засновник таких наук, як логіка, метафізика, політологія, поетика тощо. Головна філософська праця – «Метафізика».

БАХТІН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1895–1975) – російський філолог, літературознавець, теоретик мистецтва, фахівець у галузі теорії пізнання, культурології. Основний філософсько-естетичний твір – «Естетика словесної творчості» (1979).

БЕКОН ФРЕНСІС (1561–1626) – англійський філософ, засновник матеріалізму та експериментальної науки Нового часу; займав високий державний пост лорда-канцлера. Автор трактату «Новий Органон» (1620).

БЕРГСОН АНРІ (1859–1941) – французький філософ, представник інтуїтизму і філософії життя. Основні твори: «Матерія і пам'ять» (1896), «Вступ до метафізики» (1903), «Творча еволюція» (1907).

БЕРДЯЕВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1874–1948) – засновник вітчизняного екзистенціалізму, релігійний філософ і публіцист. Основні твори: «Смисл творчості» (1916), «Світогляд Достоевського» (1923), «Російська ідея» (1946), «Самопізнання» (1949).

БЕРКЛІ ДЖОРДЖ (1685–1753) – англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, протягом майже 20 років – єпископ в Ірландії. Основні твори: «Досвід нової теорії зору» (1709), «Трактат про начала людського знання» (1710), «Три розмови між Гіласом і Філонусом» (1713).

БУЛГАКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1871–1944) – російський релігійний філософ, богослов, економіст. Основні твори: «Філософія господарства» (1912), «Про боголюдство. Трилогія» (1933–1945), «Філософія імені» (1953).

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1863–1945) – український природодослідник і мислитель, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Основні твори: «Початок і вічність життя» (1922), «Біосфера» (1926), «Нариси геохімії» (1927).

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (між 1545–1550 – бл. 1620) – український письменник, критик, сатирик, мислитель. Філософське світосприйняття ґрунтувалося на текстах Святого письма, творах представників східної патристики. Виступав полум'яним захисником православ'я. Основні твори: «Книжка», «Розвінчання диявола-миродержця», «Послання до всіх взагалі в Лядській землі живучих», «Позорище мисленнєве» та ін.

ВІТГЕНШТЕЙН ЛЮДВІГ (1889–1951) – австрійський філософ і логік, один із засновників аналітичної філософії. Основні твори: «Логіко-філософський трактат» (1921), «Філософські дослідження» (1953).

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1053–1125) – державний і політичний діяч Київської Русі, мислитель, один із родоначальників християнського гуманізму. Автор «Повчання Володимира Мономаха», яке стало не тільки духовним заповітом його дітям і нащадкам, а й взірцем утвердження ідеалу князівського правління, що найбільш відповідало інтересам єдності Русі.

ГАЙДЕГГЕР МАРТІН (1889–1976) – німецький філософ, один з основоположників німецького екзистенціалізму. Основна праця - «Буття і час» (1927).

ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ (1770–1831) – німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, представник німецької класичної філософії, творець оригінальної філософської системи. Основні твори: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «філософія права» (1821).

ГЕЛЬВЕЦІЙ КЛОД АДРІАН (1715–1771) – французький філософ-матеріаліст, послідовник сенсуалізму Д. Локка. Основні твори: «Про розум» (1758), «Про людину» (1769).

ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ (бл. 544 – бл. 483 до н. е.) – давньогрецький філософ, вважав вогонь першоелементом світу (космосу). Основний твір «Про природу».

ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1600–1683) – культурний і церковний діяч, історик, філософ. Народився в Пруссії. Вступив до Києво-Могилянської академії, потім на кошти П. Могили навчався в Польщі та в Англії. Після повернення був обраний професором філософії Києво-Могилянської академії, а в 1646 р. – її ректором. З 1650 р. – ігумен київських Кирилівського та Миколаївського монастирів, з 1656 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор праць «Про істинну віру», «Стара віра», «Мир з богом чоловіку», «Праця з загальної філософії» та ін.

ГОББС ТОМАС (1588–1679) – англійський філософ-матеріаліст і сучасник англійської буржуазної революції, під час якої емігрував до Парижа, де написав свої головні твори – «Філософські елементи вчення про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651). У вченні про суспільство захищає теорію суспільного договору, що лежить в основі становлення держави.

ГОГОЦЬКИЙ СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ (1813–1889) – український і російський філософ, представник української академічної філософії. Свої погляди називав теїстичними, а саму філософію розглядав як умоглядну моральну науку. Основні твори: «Критичний погляд на філософію І. Канта», «Філософський лексикон» (в 4 т.), «Огляд системи Гегеля».

ГУССЕРЛЬ ЕДМУНД (1859–1938) – німецький філософ, засновник феноменології. Основні твори: «Філософія арифметики» (1894), «Логічні дослідження» (1901).

ДЕКАРТ РЕНЕ (1596–1650) – французький філософ, математик, фізик, фізіолог. Родоначалник раціоналізму в європейській філософії. Основні твори: «Розмірковування про метод» (1637), «Начала філософії» (1644).

ДЕМОКРИТ ІЗ АБДЕР (бл. 460 – бл. 370 до н. е.) – давньогрецький філософ-матеріаліст, перший енциклопедист серед греків. Визнавав два начала: атоми і порожнечу; вважається одним з родоначалників атомістики.

ДІДРО ДЕНІ (1713–1784) – французький філософ, просвітник, керівник-засновник та редактор «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел», письменник, критик мистецтва. Основні твори: «Думки до пояснення природи» (1754), «Розмова д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські обґрунтування матерії і руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774–1780).

ДІЛЬТЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМ (1833–1911) – німецький філософ, психолог та історик культури. Провідний представник філософії життя, засновник філософської герменевтики. Основні твори: «Вступ до наук про дух», «Критика історичного розуму» (1883), «Описова психологія» (1896), «Виникнення герменевтики» (1900) та ін.

ДРОГОБИЧ ЮРІЙ (бл. 1450–1494) – український вчений, доктор медицини і філософії, представник раннього гуманізму в Україні. Освіту здобув у Краківському та Болонському університетах. З 1487 р. – професор медицини та астрономії Краківського університету. Праці Ю. Дрогобича були відомі в багатьох країнах Європи.

ДЮРКГЕЙМ ЕМІЛЬ (1858–1917) – французький соціолог і філософ, родоначалник французької соціологічної школи. Основні

твори: «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Самогубство» (1897), «Елементарні форми релігійного життя» (1912).

ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ (1820–1895) – німецький учений і громадський діяч, родоначальник марксизму як цілісної соціально-економічної концепції. Особистий друг і помічник К. Маркса, співавтор багатьох праць з теорії комунізму і критики капіталізму. Основні твори: «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886), «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Діалектика природи» (1873–1882).

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ (1469–1536) – гуманіст епохи Відродження, голова «північних гуманістів», філолог, письменник. Родом з Роттердама. Автор «Похвали Глупоті» – сатири, що висміює звичаї та пороки сучасного йому суспільства. Відіграв велику роль у підготовці Реформації, але не прийняв її. Ворог релігійного фанатизму. Не протиставляє віру і знання, оскільки знання слугує зміцненню віри, розумінню Святого письма.

ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ (XI ст.) – давньоруський письменник, перший Київський митрополит з русичів. Перший відомий нам давньоруський книжник і мислитель, який зробив своїм предметом всіх міркувань про долю людства, спробував розглянути основні тенденції і рушійні сили історії. Його погляди знайшли відображення у праці «Слово про закон і благодать» – першій пам'ятці вітчизняної культури мислення.

КАМЮ АЛЬБЕР (1913–1960) – французький письменник і філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму, лауреат Нобелівської премії 1957 р. Основні твори: «Міф про Сізіфа» (1942), «Бунтуюча людина» (1951) та ін.

КАНТ ІММАНУЇЛ (1724–1804) – німецький філософ і вчений, родоначальник німецького класичного ідеалізму. Основні твори: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790).

КОНИСЬКИЙ ГЕОРГІЙ (1717–1795) – український церковний діяч, філософ, визначний мислитель XVIII ст. Керував кафедрою філософії в Києво-Могилянській академії, читав курс загальної філософії, був професором богослов'я і ректором академії. Праці: «Воскресіння мертвих» і 80 промов та проповідей (майже всі опубліковані).

КОНТ ОГЮСТ (1798–1857) – французький філософ, один з основоположників позитивізму і соціології. Основні твори: «Курс позитивної філософії» (1830–1842), «Система позитивної політики» (1851–1854).

КОНФУЦІЙ (бл. 551–479 до н. е.) – давньокитайський філософ, засновник конфуціанства. Суть його вчення викладено у книзі «Лунь юй» («Бесіди та судження»). Концепція людяності в уявленні Конфуція – це система декількох найважливіших ідей: відданість імператору, вірність обов'язку, повага до батьків.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1895–1980) – український філософ, громадський і культурно-освітній діяч української діаспори. Вивчав філософію у Львівському університеті та в Сорбонні, був професором філософії та психології Українського Вільного Університету в Мюнхені. Автор 130 статей і монографій з психології, етнографії, антропології, філософії, педагогіки, літературознавства, германістики. Писав англійською, німецькою, французькою, українською мовами.

ЛОКК ДЖОН (1632–1704) – англійський філософ-матеріаліст, діяльність якого належить до епохи Реставрації в Англії. Він взяв участь у боротьбі партій Англії як філософ, економіст і політичний письменник. Основний твір – «Досвід про людський розум» (1690).

ЛОСЄВ ОЛЕКСІЙ ФЕДОРОВИЧ (1893 – 1988) – філософ, філолог, автор ряду фундаментальних праць з античної естетики, логіки, мовознавства, перекладач філософської і художньої літератури зі стародавніх мов. Основні твори: «Ерос у Платона» (1916), «Античний космос і сучасна наука» (1927), «Діалектика художньої форми» (1927), «Діалектика міфу» (1930), «Антична міфологія в її історичному розвитку» (1957), «Історія античної естетики» (1963–1980), «Володимир Соловйов та його час» (1990) (вийшла посмертно).

МАМАРДАШВІЛІ МЕРАБ КОСТЯНТИНОВИЧ (1930–1990) – грузинський і російський філософ, спеціаліст з мета-філософії, теорії пізнання, методології науки, історії філософії. Основні твори: «Класичний і неklasичний ідеали раціональності» (1984), «Як я розумію філософію» (1990).

МАРІТЕН ЖАК (1882–1973) – французький філософ-неотоміст. Основні твори: «Інтегральний гуманізм» (1936), «Символ віри» (1941).

МАРКС КАРЛ (1818–1883) – німецький соціолог, філософ, економіст, основоположник марксизму. Основні твори: «Капітал» (1867–1894), «Злиденність філософії» (1847), «Святе сімейство» (1844–1845), «Німецька ідеологія» (1845–1846) та ін.

МОГИЛА ПЕТРО (1596–1647) – український церковний, політичний, культурно-освітній діяч, реформатор, Київський митрополит з 1632 р. Створив Київський колегіум (1632), відкрив колегію в Кременці (1636), слов'яно-греко-латинську академію в Яссах

(1640). Дбав про розвиток Києво-Печерської лаврської друкарні, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Усе своє майно, кошти, бібліотеку заповів академії.

МОНТЕНЬ МІШЕЛЬ (1533–1592) – французький філософ-гуманіст. Головний твір - «Досліди» (1580-1588).

НІЦШЕ ФРІДРІХ (1844–1900) – німецький філософ, професор філології в Базелі (Швейцарія), культуролог, етик. Основні твори: «Так казав Заратустра» (1883–1884), «По той бік добра і зла» (1886), «Воля до влади» (1906).

НОВИЦЬКИЙ ОРЕСТ МАРКОВИЧ (1806 – 1884) – український філософ, перший професор філософії Київського університету. Автор праць «Про дорікання, які роблять філософії...», «Керівництво до логіки», «Поступовий розвиток давніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань».

ОРТЕГА-І-ГАСЕТ ХОСЕ (1883–1955) – іспанський філософ, соціолог, культуролог. Основні твори: «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Повстання мас» (1929–1930).

ПАСКАЛЬ БЛЕЗ (1623–1662) – французький релігійний філософ, письменник, вчений, один з основоположників науки Нового часу, що стояв біля витоків теорії ймовірностей, диференціального числення, творець гідростатики і т. д. Однак стверджував перевагу віри над розумом. Основний філософський твір – «Думки».

ПІФАГОР САМОСЬКИЙ (бл 580–бл. 500 до н. е.) – давньогрецький філософ, релігійний і політичний діяч, засновник піфагореїзму.

ПЛАТОН (427–347 до н. е.) – давньогрецький філософ, політолог, учень Сократа, засновник об'єктивного ідеалізму. Основні твори: текст промови «Апологія Сократа», 25 достовірно ідентифікованих діалогів, «Держава», «Закони».

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1681–1736) – український і російський церковний та громадський діяч, письменник, учений, філософ. Найосвіченіша людина того часу в Росії. Радник Петра І з питань освіти й церкви, глава «вченої дружини» царя.

РАССЕЛ БЕРТРАН (1872–1970) – англійський філософ-позитивіст, логік, громадський діяч. У книзі «Чому я не християнин» вказав на страх як на основу релігії, вважав науку засобом самоствердження людини.

САКОВИЧ КАСІЯН (бл. 1578–1647) – український письменник, культурно-освітній діяч, філософ. Освіту здобув у Замойській академії і Краківському університеті. Основні твори:

«Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини...», «Трактат про душу».

САРТР ЖАН-ПОЛЬ (1905–1980) – французький філософ і письменник, голова французького атеїстичного екзистенціалізму. Філософські погляди суперечливі. Основні твори: «Уява» (1936), «Буття і ніщо» (1943), «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1946), «Критика діалектичного розуму» (1960), «Ситуації» (1947–1964).

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (1722–1794) – видатний український філософ, поет, просвітител. Найвидатніші серед праць – «Сад божественних пісень», «Байки Харківські», «Нарцис», «Асхань», «Алфавіт світу», «Жона Лотова», «Потоп зміїн» та ін.

СОКРАТ (470 – 399 до н. е.) – давньогрецький філософ, учення якого повернуло мислителів від матеріалістичного натуралізму до ідеалізму. Про його вчення відомо з творів Платона й Арістотеля. Будова світу, фізична природа речей – таємниця; пізнати ми можемо тільки самих себе.

СОЛОВЙОВ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ (1853–1900) – російський релігійний філософ-містик. У своїх працях «Читання про боголюдовство» (1877-1881), «Виправдання добра» (1897–1899) та ін. намагався створити всеохоплююче філософсько-богословське вчення – «метафізику всеєдності».

СОРОКІН ПИТИРИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1889 – 1968) – російський психолог і соціолог, активний учасник Лютневої революції 1917 р. в Росії, емігрант з 1922 р. Жив у США, був названий «американським соціологом № 1»; автор оригінальної концепції соціальної культури. Основний твір, виданий в Росії, - книга «Людина. Цивілізація. Суспільство» (1992).

СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ (1820–1903) – англійський філософ і соціолог, один з родоначальників позитивізму. Основний твір – «Система синтетичної філософії» (1862–1896).

СПІНОЗА БЕНЕДИКТ (1632–1677) – нідерландський філософ, пантеїст. Основні твори: «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677).

ТАРД ГАБРІЄЛЬ (1843–1904) – французький соціолог і криміналіст, один з основоположників соціальної психології. Основні твори: «Закони наслідування» (1890), «Соціальна логіка» (1894).

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН, П'ЄР (1881–1955) – французький учений-палеонтолог, філософ, теолог. Прагнув зняти протилежність науки і релігії. Католицька церква засудила вчення як модерністське, але його еволюціоністська теорія набула поширення. Головний твір – «Феномен людини» (1956).

ТЕРТУЛЛІАН КВІНТ СЕПТИМІЙ ФЛОРЕНС (бл. 160–після 220) – християнський апологет, прихильник концепції «чистої» віри.

ТОМА АКВІНСЬКИЙ (1225–1274) – католицький теолог, намагався обґрунтувати християнське віровчення з філософської точки зору. У 1323 р. його було визнано святим. Папа Лев XII в енцикліці у 1879 р. назвав філософську систему Аквінського «єдиною істинною філософією католицизму».

ТРУБЕЦЬКОЙ ЄВГЕНІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1863–1920) – російський філософ, громадський діяч, активний учасник релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова. Головна книга – «Сенс життя» (1918).

ТРУБЕЦЬКОЙ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1862–1905) – російський філософ, громадський діяч, публіцист. Основні твори: «Про природу людської свідомості» (1890), «Основи ідеалізму» (1896), «Вчення про Логос і його історію». У 1905 р. його було обрано ректором Московського університету.

ФЕДОРОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (1828–1903) – російський мислитель, представник релігійно-філософського напрямку космізму. Основний твір – «Філософія загальної справи» (1903).

ФЕЙЄРБАХ ЛЮДВІГ (1804–1872) – німецький філософ-матеріаліст і атеїст. Основні твори: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Основи філософії майбутнього» (1843).

ФІХТЕ ЙОГАНН ГОТЛІБ (1762–1814) – німецький філософ, другий за часом після І. Канта діяч німецького класичного ідеалізму. Основний твір – «Науковчення» (1794).

ФЛОРЕНСЬКИЙ ПАВЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1882–1943) – російський релігійний філософ, учений, богослов. Основний твір – «Історія нової філософії» (1897–1907).

ФРАНК СЕМЕН ЛЮДВІГОВИЧ (1877 – 1950) – російський релігійний філософ, послідовник В.С. Соловйова, учасник збірника «Віхи»; емігрував у 1922 р. У філософії розвивав ідеї всеєдності й боголюдства. Основні твори: «Сенс життя» (1926), «Нарис методології суспільних наук» (1922), «Світло в темряві» (1949), «Реальність і людина» (1950).

ФРЕЙД ЗІГМУНД (1856–1939) – австрійський лікар-психіатр і психолог, засновник психоаналізу і фрейдизму. Основні твори: «Тлумачення сновидінь» (1900), «Психопатологія повсякденного життя» (1904), «Тотем і табу» (1913), «Я і Воно» (1923).

ФРОММ ЕРІХ (1900–1980) – німецько-американський філософ, соціолог і психолог, один з провідних представників

неофрейдизму. Основні твори: «Втеча від свободи» (1941), «Психоаналіз і релігія» (1950), «Революція надії» (1964).

ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1894–1977) – український філолог, філософ, історик філософії. Освіту здобував у Петербурзі, Києві, Німеччині. Працював в українських і німецьких університетах, був одним з організаторів Української вільної академії в Аугсбурзі, професором філософії Українського Вільного університету в Мюнхені. Автор понад 900 наукових праць з різних галузей знання.

ЮМ ДЕВІД (1711–1776) – англійський філософ-ідеаліст, психолог, історик. Завдання знання вбачав не в осягненні буття самого по собі, а в здатності бути керівництвом для практичного життя. Єдиний об'єкт пізнання, який може бути доведено, за Д. Юмом, – це об'єкти математики, решту можна осягнути лише з досвіду, а оскільки досвід індивідуальний, то й знання індивідуальні – суб'єктивні. Основні твори: «Трактат про людську природу» (1739-1740), «Дослідження про людський розум» (1748).

ЮНГ КАРЛ ГУСТАВ (1875–1961) – швейцарський психоаналітик, психіатр, культуролог. Засновник аналітичної психології. Основні твори: «Метаморфози і символи лібідо» (1912), «Трансцендентна функція» (1916), «Дійсність душі» (1934) та ін.

ЮРКЕВИЧ ПАМФИЛ ДАНИЛОВИЧ (1826–1874) – український філософ, видатний представник української академічної філософії. Безпосередній учитель В.С. Соловйова. Написав низку глибоких праць з історії філософії, духовності.

ЯСПЕРС КАРЛ (1883 – 1969) – німецький філософ-екзистенціаліст. Основні твори: «Розум і екзистенція» (1935), «Філософія» (1932), «Атомна бомба і майбутнє людства» (1958), «Сенс і призначення історії» (1949).

ЗМІСТ

Вступ.....	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ.....	5
Теоретичний матеріал для аудиторного вивчення.....	6
Тема 1. Предмет, структура та функції філософії.....	6
1.1. Філософія і світогляд. Особливості філософського знання...	6
1.2. Специфіка, предмет та функції філософії.....	7
Тема 2. Філософія Стародавнього Сходу. Антична філософія.....	9
2.1. Філософія Стародавньої Індії.....	9
2.2. Філософія Стародавнього Китаю.....	11
2.3. Антична філософія.....	12
Тема 3. Філософія Середньовіччя і Відродження. Філософія Нового часу і Просвітництва.....	14
3.1. Філософія Середньовіччя.....	14
3.2. Філософія Відродження.....	15
3.3. Філософія Нового часу.....	16
3.4. Філософія Просвітництва.....	18
Тема 4. Німецька класична філософія. Марксизм.....	19
4.1. Критична філософія Канта.....	19
4.2. Діалектика Гегеля.....	20
4.3. Філософія марксизму.....	22
Тема 5. Українська і російська філософія. Сучасна світова філософія.....	24
5.1. Становлення української філософської думки.....	24
5.2. Російська філософія ХІХ – початку ХХ ст.....	28
5.3. Сучасна світова філософія.....	29
Навчально-дослідні завдання до І розділу.....	31

Завдання для самостійної роботи.....	35
Тестові завдання.....	37
Ключові поняття.....	41
Рекомендована література.....	49
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНА ФІЛОСОФІЯ.....	51
Теоретичний матеріал для аудиторного вивчення.....	51
Тема 6. Метафізика.....	51
6.1. Поняття метафізики. Метафізика і онтологія.....	51
6.2. Категорії «буття» і «небуття» як вихідні поняття метафізики.....	53
Тема 7. Філософське розуміння матерії.....	56
7.1. Розвиток уявлень про матерію.....	56
7.2. Властивості матерії.....	57
7.3. Будова матеріального світу.....	59
Тема 8. Діалектика.....	59
8.1. Принципи діалектики.....	61
8.2. Категорії і закони діалектики.....	66
8.3. Альтернативи діалектики.....	
Тема 9. Гносеологія.....	66
9.1. Сутність процесу пізнання.....	66
9.2. Роль істини у пізнанні.....	70
Навчально-дослідні завдання до II розділу.....	73
Завдання для самостійної роботи.....	76
Тестові завдання.....	78
Ключові поняття.....	82
Рекомендована література.....	87
РОЗДІЛ III. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ.....	89
Теоретичний матеріал для аудиторного вивчення.....	90
Тема 10. Людина як предмет філософського аналізу.....	90
10.1. Проблема людини в історії філософії.....	90
10.2. Сутність сучасної концепції людини.....	91

Тема 11. Свобода. Творчість.....	94
11.1. Свобода як цінніний вимір людини.....	94
11.2. Філософські аспекти творчості.....	96
Тема 12. Комунікація.....	99
12.1. Спілкування як умова формування і розвитку суспільства.....	99
12.2. Мова як засіб спілкування.....	100
Тема 13. Любов.....	102
13.1. Види і модуси любові.....	102
13.2. Любов між чоловіком і жінкою як вид людських відносин.....	103
Навчально-дослідні завдання до III розділу.....	105
Завдання для самостійної роботи.....	108
Тестові завдання.....	110
Ключові поняття.....	113
Рекомендована література.....	116
РОЗДІЛ IV. ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ.....	118
Тема 14. Філософський аналіз суспільства.....	119
14.1. Проблема періодизації суспільства.....	119
14.2. Соціальна структура суспільства.....	120
Тема 15. Філософія природи.....	122
15.1. Взаємозв'язок природи і суспільства.....	122
15.2. Екологічні проблеми та шляхи їх вирішення.....	123
Тема 16. Філософія політики.....	125
16.1. Політична система суспільства.....	125
16.2. Держава як елемент політичної системи.....	127
Тема 17. Філософія культури.....	130
17.1. Сутність культури. Типологія культури.....	130
17.2. Матеріальна і духовна культура.....	131
Тема 18. Філософія моралі. Філософія релігії.....	132
18.1. Моральні принципи буття людини.....	132
18.2. Релігія у системі філософського знання.....	134

Тема 19. Філософія науки і техніки.....	136
19.1. Наука як форма діяльності людей.....	136
19.2. Сутність і перспективи науково-технічного прогресу....	138
Тема 20. Філософія права.....	139
20.1. Сутність права.....	139
20.2. Особливості громадянського суспільства і правової держави.....	141
Навчально-дослідні завдання до IV розділу.....	143
Завдання для самостійної роботи.....	148
Тестові завдання.....	151
Ключові поняття.....	157
Рекомендована література.....	163
Персоналії.....	166

Навчальне видання

Геращенко Тетяна Григорівна

Філософія

Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції

Макет обкладинки Шутка В.П.

Підписано до друку

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. Обл.- вид.арк.

Тираж 50 прим. Замовлення

ТОВ «ВТД «Університетська книга»

40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27.

E-mail: publish@book.sumy.ua

www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»

вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна